

СУЧАСНІСТЬ

С. Георгіє: Поезії — У. Самчук: На білому коні — А. Фейгелес: Оригінал і переклад — Е. Райс: Естетика й етика — М. Лебедь: Сучасна Україна і українська визвольна політика — Р. Рахманний: Дума про наймолодшого брата — Б. Кравців: Скрентонські джерела історика з ... Риму — Критика і бібліографія — Огляди, нотатки

10 (58)

ЖОВТЕНЬ 1965

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

10 (58)

ЖОВТЕНЬ 1965

РІК ВИДАННЯ П'ЯТИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Р е д а к ц і я :

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених
та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der
Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «BIBLOS», G.m.b.H., München 13, Heßstr. 50-52

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

СТЕФАН ГЕОРГЕ: 3 КНИГИ «РІК ДУШІ»

У перекладах Олега Зуєвського

*

В неначе мертвий парк прийди й дивись:
Блиск берега здаля, мов заклик святу,
Неждана просинь хмар, що йдуть увись,
Яснять ставки і сіль стежок строкату.

Візьми там щиру пожовть, сірину
Берез і вільх (а вітер ліг до сну).
Ще пізні рожі не зів'яли вкрай,
Бери, цілуй їх і вінок сплітай.

Також останніх айстер не мини,
Той пурпур, що заплівся в дикі вина,
І все, чим процвіла б і літня днина,
Вгантуй до шат осінньої мани.

*

Ви, кличі юних літ, наказ ваш знаю:
Її шукати під цими гілками.
Хилю чоло в незгоді перед вами,
Бо спить любов моя в проміннім краю.

Та ви хоч ту віддайте, що несміло
В Еротів пригрі, в літо полум'яне
Як супровідниця для мене стане,
Тепер їй визнання мое наспіло.

Вином новим тяжкі шумують бути,
А я хотів би все, що знало шану,
Що літній день покинув серед лану,
До ніг їй з повних пригорців сипнути.

*

Бугор, де ми блукаем, тінь покрила,
Хоч той, позаду, в сяєві яснім.
А місяць, наче хмарка тонкокрила,
В зеленім лузі ще висить своїм.

Дороги в далеч бліднуть щохвилини,
Спинає шепіт враз мандрівника.
Чи то гірських джерел вода дзвінка?
Чи спів пташок вчувається з долини?

Два мотилі нічні, забувши пору,
Над зелами снують свій шлях дозвіль.
Готує лан з розквітлого простору
Вечірній запах, щоб збудити біль.

*

Безмовний ми обійдем став,
Що в нім зливаються потоки.
Ти вчиш душі моєї кроки,
Весняно вітер нас обняв.

Листки, що впали жовтиною,
Новий дарують запах свій.
Ти мудро вирекла за мною
Хвалу цій книзі пломінкій.

Ти й щастя знаєш незглибиме
І ціниш теж безмовні сльози?
Тепер ти стежиш, як пливтимо
Цих лебедів громада в лози.

*

Не гайсь прийняти всі дари останні,
Що розкіш ця, відходячи, розкрила.
З хмарок легких зростає темна брила,
І скоро шлях ми згубимо в тумані.

Для тебе спів з гілля, що бур зазнало,
Утіху шле на час, як прийде скрута.
Земля (допоки льодом не закута)
Вкривається в дамаське покривало.

А оси, вдягнені в луску злотисту,
Залишили чарки суцвіть на лузі.
Ми пливемо в широкім виднокрузі
Між островами бронзового листу.

*

Манили квітом луки запашні,
Вона брела по них до огорожі
В красистому для милого вбранні
І ждала, аж минуть жнива погожі.

Сам тільки жайвір з неба, мов з вікна,
Її невтішну бачив і в турботі
І як у літні довгі дні вона
Марніла від думок при живоплоті.

Про чар її свідоцтво бережуть
Лиш пасмо кіс і стьожка в нім повита,
Що подруга взяла на незабудь...
Та зелень трав, де мармурова плита.

*

Ми раз-поз-раз в блискіток щедрих колі
Проходимо алею аж до брами
І бачим там через завору — в полі
Мигдаль удруге прибраний квітками.

Лавки відкриті надять нас, де згуки
Чужих розмов тривоги б не збудили.
Замріяним, сплелись нам наші руки,
І раді з сяев ми догідних сили.

Ми вдячні теж, як зливою легкою
Сліди проміння росять нас щокроку,
І дивимось, зачувши, як порою
Об землю б'ється овоч, повний соку.

*

Сьогодні ми не підемо до саду,
Бо, як буває часом, без причин,
Вертають нам затрачену відраду
Оці пахучі повіви з долин,

Так само й біль несуть вони з собою
 І привиди страшні, що томлять нас.
 Глянь до вікна: там під дерев шатою
 Убивчий вітер скільки тіл натряс!

Птахи, злетівши з різьбленої брами,
 Спішать по вбогий харч до пішоходу,
 А інші п'ють, збиваючись гуртами,
 З квітчаних ваз дощів холодно воду.

*

Хоч у лісах туман завісив путь,
 Ти забаритися не май на мислі.
 Вітай без ляку привиди повислі,
 Що вгору вже невичутно пливуть.

Коли замерзне колія зимою,
 Нагне верхів'я ожеледь, зумій
 Прислухатись, як тоскний буревій
 З померклою ридає самотою.

Тож не схиляй утомлено чола
 І в урвища не клич падіння власне,
 Хай навіть дальня ціль твоя погасне,
 А над тобою зірка лиш мала.

*

Вітри лишили поле облягати,
 І в просторах ясніє прочування.
 Жадає лан закований відплати,
 Бескеттям ринуть трепетні зідхання.

Мов недосяжні відкривали злобу,
 Та чути з кладовища річ знайому:
 Ти ж обіцяв мені, що спокій гробу
 Ти не порушиш скаргами нікому!

Я поминув маняк, де ми клячіти
 В сльозах пустих не прагнули душею.
 Тебе ж прощу я, щоб мої привіти
 Віддав весні на першій стрічі з нею.

*

В кімнату, де шпалер квітчасті луки,
Як це було за наших предків моди,
Ми входимо, узявшись попід руки,
І згадуем про смерть не злу для згоди.

На шибках трави з поля крижаного
Принадний світ малюють перед нами.
В печі вогонь заплівся язиками,
Спинімось на хвилину біля нього!

Невже віднині пригра муз не буде
Для їх коханця радістю ясною?
А світло, що твої поймало груди,
Загасло теж? Будь щирою зі мною!

*

Ти й досі прагнеш тут, на голій ниві,
Знайти багатих кольорів розмай,
В пустелі стрінуги плоди знадливі
І колосу достиглий урожай?

Задовольнись, коли тобі з туману
Достатки знані світяться щомить,
І вітрові оддай належну шану,
Як він нам щедре звільнення вістить.

Поглянь: ті дні, що ранами горіти
Зійшли до нас, пропали геть у млі...
Та все, що нам ввижалося мов квіти,
При мертвім стало джерелі.

(З а к і н ч е н н я)

Самозрозуміло, що я від цієї шляхетної місії відмовився, додавши до цього відповідні коментарі. Ніякої легальної збройної сили нам не належить мати. І на цьому кінець. Пригадую, генерал намагався мене переконувати, що це не політично, що німці через це програють, що ми могли б дати тримільйонову армію, що народ цього вимагає. Я радив генералові прочитати книжку Гітлера «Майн Кампф», де німецька політика виразно з'ясована. На своє щастя, генерал німецької мови не знав і тієї книжки не читав, а тому міг жити певними ілюзіями. Головна ілюзія була в тому, щоб організувати велику українську збройну силу, дочекатися, поки взаємно знищаться росіяни й німці, а тоді на чолі своєї армії переможно в'їхати до нашого золотого Києва. Схема досить проста і досить виводна. І не конче аж так наївна, бо у таких катаклізмах, як цей, могло статися і найменш очікуване, моральне і матеріяльне підложжя для збройної української сили було багато більше, ніж за попередньої війни, лише все наставлення німецької політики, а з нею й міжнародна ситуація були проти цієї схеми. Німці вимагали перемоги тотальної, абсолютної, неподільної, а їх противники вимагали того самого. Перед нами стояв не німецько-російський фронт, а німецько-світовий. Хоч і хто з них переміг би — для нас там не було місця. Що для нас залишалось — доля отамана Бульби. Нелегальщина. Для збереження обличчя.

Про це міг би оповісти багато другий член тієї самої делегації, полковник Леонид Ступницький, який спочатку стояв на чолі так званого поліційного батальйону, що мав осідок у Рівному, а пізніше перейшов до підпільної Української Повстанської Армії. Завданням поліційного батальйону було виконувати підрядні функції німецької поліції, але українці мали на це свій погляд. Ми вважали, що кожна мілітарна формація, зложена з наших людей, може придатися для наших визвольних намірів. До батальйону належала молодь, яка готувалася не до поліційних, а до військових завдань, і за контроль над ним, як звичайно, змагалися обидві ОУН. Але коли стало відомо, що з наших намірів нічого не вийде, батальйон повністю дезертирував і пере-

йшов до формацій УПА. На його місце прийшли інші поліцейні з'єднання, зложені переважно з поляків та інших неукраїнських елементів.

З цим батальйоном у мене в'яжеться один курйозний спогад. Одного разу до мене прийшла делегація з двох молодих людей від батальйону скаржитися, що бандерівці їх там переслідують. А вони, розуміється, — мельниківці... І не бажають коритися бандерівцям... Їх за це шиканують, не дають ходу і навіть б'ють. Як мав би їм допомогти? Пишу записку і прошу передати її полковнику Ступницькому. Невдовзі з'являється Ступницький. Він не належить ні до якої ОУН, трактує всіх однаково, але не може дати ради з розвойованими партійниками. Думає одначе загострити дисципліну на чисто військовому ґрунті і просить йому в цьому допомогти. Тобто як допомогти? Вплинути бодай на одну з воюючих сторін. Але як нелегко в таких випадках бути мудрим і діяти справедливо, не маючи потрібного досвіду, а діючи навмання. Тодішні воюючі націоналісти вважали саме поняття компромісу за первородний гріх, і кожне відхилення від цього правила значило катастрофу. Я ж уважав, що компроміс у таких випадках єдино спасенний вихід з становища. І я пропонував компроміс. Не знаю, чим воно скінчилося, бо більше до мене в цій справі не зверталися.

Але я мав трохи подібну іншу справу... Можливо, це звучатиме невірогідно, але одного разу, переїжджаючи через районове містечко Мизіч, у якому свого часу я мав розмови з поліцією, я зайшов привітатися з начальником району Даниленком. Тут же, побіч районової управи, містився і місцевий мировий суд, у якому саме відбувалася судова розправа. Не можу пояснити чому, але до мене прийшов сам суддя з проханням допомогти йому розібратися в одній справі. Не змогли мої виправдання, що я не юрист, не суддя і не Соломон: я мусів іти до суду, вислухувати запутану справу якоїсь земельної спадщини і виносити присуд. Здається, противні сторони вважали свого суддю не безстороннім, а тому він, довідавшись про мій приїзд, запропонував на суддю мене. Сторони погодилися, і я мусів судити. Здається, мій присуд був пізніше виконаний.

Не менше дивно виглядала і така, знов таки судова, справа, документ якої зберігається у моему архіві. З'являється тричленна делегація і подає прохання такого змісту (подаю його без ніяких змін): «До Пана начальника У. Самчука. Прохання. Від громади с. Вербня Димидівського району Дубенської окр.

«Просимо Пана Начальника зарадити нам у великій несправедливості, яка стається на наших очах. З початком шкільного року до нас призначено директором школи пана Кавзана Дмитра. Він взявся щиро до праці у школі, своєчасно повів навчання, зор-

ганізував порядок у школі. В селі приложив багато праці з молоддю, організував гуртки хоровий і драматичний, заложив просвіту, здобув собі цілковитий авторитет в селі і навіть у районі. У селі є ще учителі, москвофілка, що навіть не вміє писати по-українськи, полька і учитель, що з ними держав зв'язок. Вони взялися на директора школи, щоб його спільно з священиком о. Яблонським вижити з села. Потім доносимо, що о. Яблонський був за Польщі легіоністом, по смерті своєї жінки вів неморальне життя, людина, що всіх осуджує, стараючись держати село в темноті. Директора Кавзана забирають від нас неправдо, шкодячи тим самим для загалу, бо оставляють село без дорогої людини. Ми взнали, що його зняли з роботи за грубу поведінку з учителями. А з нами начальник відділу пан Коломиєць поведився далеко грубіше, бож двічі нашу делегацію не хотів вислухати, прохання наше кидав від себе, будучи у зв'язку з о. Яблонським. Ми просимо Вас звернути увагу на цей нездоровий для справи випадок і ображаючу поведінку пана начальника Коломийця в Дубні і просимо залишити нам директора на місці. Отож ми, громадяни, складаємо власноручні підписи» . . . (підписи голови, секретаря, шістьох членів сільської управи і шістьдесят шости громадян).

Вимоги категоричні . . . «Залишити нам директора на місці». Що з цим робити? Виправдання, що це справа не моєї компетенції — зайві. Якщо ви не допоможете, ніхто нам не допоможе. За нами народ! Від народу! Голос народу — голос Бога. Але я знаю також Авеніра Коломийця, і не тільки як інспектора, але також як поета і приятеля. Не хочеться вірити, щоб він міг творити аж таке беззаконня.

І ще тим гірше, що зараз за цією делегацією прибула з того ж села контрделегація з тим самим о. Яблонським на чолі, яка представила не менше слушні вимоги. Складна дилема. Пропоную їм звернутися до обласної шкільної кураторії . . . Не хочуть . . . Пропоную компроміс — не годяться. Нарешті заявляю, що це не моя справа, що я не шкільний уряд і не суд, а тому прошу звернутися до тих, кому це належить. Дядьки топчуться на місці, але не відходять . . . Їх погляди вимагають рішення . . . І мене це зобов'язує. Кажу, що я мушу справу розслідувати, мушу говорити з інспектором, а тоді щось робити. «Але ми вам віримо . . . Ми вам віримо . . .» — заявляють дядьки таким тоном, який виключає негативне рішення. Будемо бачити. До побачення.

Пізніше я мав з цим досить мороки, приїжджав Коломиєць, приїжджали дядьки, справа затягнулася, директором далі був Кавзан, і чим воно взагалі скінчилося, вже не пригадую.

Подібних справ маю більше. От хочби лист редактора житомирської газети «Голос Волині»: «Вибачте за турботи. Посилаю

Вам твір, можна сказати, народний. Автор цього твору — 68-літ. старик Н. Н. з села С. С-го гебітскомісаріяту. Цей твір він сам написав і сам переклав на ноти. Освіта у нього нижча. Дідусь мав 6 га землі, але в наслідок наполегливої праці — розжився був на чималу кількість добра. Совети його не розкулачили, як середняка, але одночасно все майно забрали, бо він не хотів вступати в колгосп. Була залишена старому хата, але через деякий час її відобрали за те, що він мав борг 100 карб. за облігації (яких він не одержав) советської «добровільної» позики. Тепер дідусеві повернули хату.

Гітлер повернув мені життя — говорив він, — і я цього ніколи не забуду'. Якщо цей матеріал, написаний дідусем, Ви зможете хоч частково десь використати — то буде непогано. А коли ні, то хоч напишіть, будьте ласкаві, старому хоч два слова, бо він дуже просив нас, щоб його твір ми надіслали Вам . . .»

І звучав цей «твір» так: «Український державний гімн. Пошана та велика подяка нашому Фюреру, такому піднебесному соколу та орлу нашому п. Гітлеру.

Ай, ти воля моя воля золотая ти моя,
Воля сокіл піднебесний пана Гітлера. — (два рази)
Воля сонце золотее ясний місяць в небесах,
Воля зізвездочка ясная в Божих ясных висотах . . . — (два рази).

«Гімн» мав одинадцять таких строф і закінчувався так:

Буде вічне спасибі п. Гітлеру,
Висилися люд хрещений за свободу п. Гітлера,
Дружно, весело всі зустріли миром гранимо ура . . .
Ура, ура, ура (два рази) за здоровля нашого пана Гітлера! —
(два рази).

«Твір» гідний пера сталінського лавреата з Казахстану — Джамбула Джабаєва, та сама школа, дух і наставлення. І за таке Джамбула нагородили орденами. Ми цей «твір» негайно відіслали до відомого редакційного коша, тобто я заховав його як свідоцтво доби. Це було ризиковне, бо його автор вимагав публікації свого творення, а коли ми цього не зробили, його копія була надіслана до райхскомісаріяту, і мене запитували, чому я його не помістив. У советських умовах за таке дали б Сибір, але тут обійшлося поясненням, що це писання графомана і до друку не надається.

У советах, коли б ішлося про Сталіна, таке оголосили б за «народну творчість» (Джамбул писав: «Я хотел тебя с солнцем сравнить! Не мог тебя с солнцем сравнить! Солнце светит нам только днем, а ты нам светишь днем і ночью»), помістили б на

першій сторінці «Літературної газети» великими літерами і автора нагородили б орденом Леніна.

Не можна знайти слів, щоб це явище з'ясувати... Тим часом у ньому основна клітина трагедії. Цей «гімн» — гімн тих мільйонів полонених, які покинули свій фронт і з радісними обіймами пішли до «нашого пана Гітлера», тих мільйонів, що були вбиті голодами колективізації, висланих і вигнаних, яким заборонено бути і зведено до рівня худоби.

«Напишіть, будь ласка, старому хоч два слова» — просив редактор «Голосу Волині». Дорогі мої, рідні мої! Не два слова, а всі слова, вся мова, вся душа і серце належить вам! Рідний, мучений, сторозтерзаний український народ! Чую і розумію болі твої, скарги твої... Твою глибинну трагедію!

На мові доби це часом зветься «визволенням трудящих», «соціальною революцією», «великою революцією жовтня». На мові людській це лише трагедія, побудована на людській несвідомості.

Послухаймо мову головного її режисера В. Леніна: «Робітники влаштовують стачки, зупиняють всі разом роботу на фабриці і вимагають збільшення заробітку, вимагають, щоб їх змушували працювати не десять годин денно, а лише вісім. Вони хочуть, щоб майстерні були влаштовані краще, щоб машини захищалися особливими засобами і не калічили працюючих, щоб їх діти могли ходити до школи, щоб хворим давати як слід допомогу в лікарнях, щоб мешкання робітників були людськими домами, а не собачими будами» («К деревенской бедноте»).

Дуже благородні вимоги. Але як їх здійснити, коли отаких, які «наслідком наполегливої праці» на шістьох гектарах здобувають собі «людське мешкання», нищать у зародку? Хто дасть і добру працю, і школу, і лікарню, і людські мешкання? За царя це мали бути капіталісти. А хто за Леніна? Ніяке диво, що двісті мільйонів населення СРСР живе в «собачих будах», бо навіть тому дідусеві забрали хату за борг 100 карбованців фіктивних облігацій. Коли б таке сталося за царя, — кричав би гвалтом весь світ.

Де ділася логіка, розум, сумління? І коли їх так мало знаходимо в творах Леніна, виданих «Інститутом Маркса-Енгельса-Леніна», як можна сподіватися чогось від дідуса з «нижчою освітою», якому відобрали навіть право бути людиною.

«Ай, ти воля, моя воля — золотая ти моя» — співає та бідна істота і одразу додає: «Воля, сокіл піднебесний пана Гітлера». Розуміється, про яку власну волю може він говорити? Що йому залишилося, як не віра у фатум...

Розуміється, в певних центральних місцях того великого царства подібні розважання значать для людини лише одне: смерть. Але все таки, коли там не знайдеться нікого, хто ці ясні істи-

ни зрозумів би, майбутні походи майбутніх гітлерів не зупиняться на Кавказі і Волзі...

В моєму архіві цілі купи подібних листів. Вони налітали з того простору спонтанно, мов вітер. Хто їх посилав, чому посилав і чому якраз до мене? Інколи до болю зворушливі, інколи трагічні, інколи скарга, інколи підлабузництво, інколи доноси.

З найрізноманітнішою кількістю найнесподіваніших справ і проблем, які годі переказати. Ось, наприклад, зразок стилю, мови і наставлення такого листа: «Добрий день, відомий український письменник Улас Самчук! Прийміть палкий український привіт! Будьмо знайомі: Іван Павлович М... коротенько свою біографію. Народився я 27. 7. 1923 року, в селі Ю. Новогеоргієвського р-ну, О. округи. З 1931 року почав ходити до школи в своєму рідному селі. Закінчив неповно-середню школу, а 1942 року в сусідньому селі І. закінчив середню школу. З приходом німецької армії староста села поставив мене на посаду листоношею. Робота, правда, не трудна, але я її виконую з честю. У вільний час читаю художню літературу, вивчаю німецьку мову, пишу вірші, п'єси, усмішки. Я вже маю 5 поезій, надрукованих у різних часописах. Одну з них Ви, мабуть, читали в ровенському журналі „Укр. Хлібороб” (серпень м-ць 1942). На сторінках часопису „Волинь” я вперше прочитав Ваші оповідання і статті. Яка сила прози! Яке надхнення! Я був дуже радий бачити Вас! Я здорово захопився Вашою творчістю, почав зберігати газети, де містилися Ваші твори. Я радів з того, що Ви український письменник. Я хочу разом з Вами співпрацювати, щоб Ви мені допомагали порадами, що треба читати, куди надсилати свої твори, критикували мої твори, я критику не боюся! Слава Україні! Ів. М...» З дуже бароковим підписом.

В іншому листі він пише: «Сердечно прохаю Вас, щоб ми зав'язали міцну дружбу, пишть Ви мені багато листів, а я Вам ще більше»... І він дійсно писав і дійсно багато... І навіть без моєї відповіді. Таких кореспондентів сотні. Деякі листи на багато сторінках з безконечними описами безконечних справ...

І цілі тонни віршів. Наша земля винятково багата поетами і переважно такого звучання:

Сніг надворі, сніг у серці
Простелив саван-покров,
І в грудях, наче в озерці,
Закував морозець кров.

І горе вам, вельмишановний, дорогий, великий і т. д., пане редакторе, коли ви цього не зрозумієте, не помістите на першій сторінці і не відпишете авторові довгого патетичного листа... Інакше — ворог лютий і до гробу. Вартості поняття релятивні.

Автор такого вірша і автор проекту «Емпаер Стейт Білдінг» в Нью-Йорку однаково переживають свою творчу ерупцію.

Але деяких з тих поетів забути не можна. От хоч би Герась Соколенко і Микола Болкун — два нерозлучні барди з Проскурівщини, які прибули до Рівного, пер педум апостольорум, в перших днях мого там побуту, — загорілі від сонця, запорошені, голодні, але безконечно бадьорі і безконечно щасливі. Ось вірш з їх мандрівки «присвячений У. С.»:

Розбрелися дороги за обрій,
 Потонули в зелених хлібах.
 Кусень хліба у вузлику торби
 І обвітрений плащ на плечах.
 На обличчі цілунки, мов квіти...
 А кругом — шелестять пшениці...
 Як тебе — ти мій край — не любити
 У солодкому гуркоті цім!

Це Болкун. А Соколенко йому вторує:

Повисли над туманами троянди голубі:
 І пісня над курганами
 Ударила крилом,
 І скачуть коні змилені,
 Ой, скачуть на пролом.

Долиною широкою
 Підкови цок та цок,
 І славою жорстокою
 Вінчається Земля.
 Встає горніст опівночі
 І кличе: у поля!

Обидва голодні на книгу, як хижакі, накидалися на все друковане, негайно схоплювали головне з тематики, настрою, стилю. По юначому початкові, з них швидко робилися поети виразного різьблення. Побули в Рівному і відійшли на схід. Ось лист Соколенка з Шепетівки: «З Новим Роком! Дорогий Улас Самчук, хочеться написати Вам щось таке тепле і висловити ту вдячність, яка захована в моїй душі. Хочеться бризнути чуттям прихильності і поваги і сказати одне лиш слово — дякую... дякую Вам за все. Останні дні — це для мене щось надзвичайне: Ваш лист, серія львівських журналів „Наші дні” і книг — Маланюк, Холодна, Гординський; Микола Болкун і „Пробоем”, між іншим, Вам теж передали декілька журналів; Микола повернувся справжнім гайдамакою — „а в серці залізняцька кров”, ножаку в ру-

ки і в степи. Розумієте, яка несподіванка. В понеділок отримую лист, — просить намалювати козака з шаблюкою, „такого що — ех! (бо там хлопці цікавляться)”, а у вівторок дзвонить по телефону (я саме відповідь писав) і говорить: „Я Болкун. Приходь у бюро праці”. Через хвилину зустрілися. Думаю, що десь після свят і до Вас достанемось; з’явимося несподівано, нещадно, як тоді у травневу пору, принесемо Вам „жар молодих очей” і цілі купи зошитів, наговоримо різної всячини про Заслав, поезію і „РУДу-ГЛ:ну” («руда глина» — наш криптонім для німців у рудих уніформах — У. С.). І ще, і ще...

«Пишу зараз вірші для збірки „Запорожці” (так для форми собі). Незабаром дещо надішлю Вам: „Козачий заспів” й інше. Читаю 4 ч. „Тихого Дону” Мих. Шолохова, нещодавно прочитав „Педагогічну поему” А. Макаренка, яка мені дуже сподобалась. Совет. літ. енциклопедію можу дістати на 2-3 місяці (потім поверну), не знаю тільки, як їх переслати до Вас. В одній з них є портрет А. Любченка і його біографія, в іншій згадуються „фашисти” Маланюк і Стефанович. У „Пробоем” пишеться, що в газеті „Нова доба” була поміщена Ваша стаття „Розмова з молодими письменниками”, яка під іншими назвами обійшла майже всю Волинь. Цікаво, яка це і які назви вона ще носила, може я її і читав» (31. XII. 42).

Забігаючи ще далі наперед, улітку того ж року я дістав жорстоку вість: Соколенка арештовано й розстріляно. І саме за його контакти з нами (це вже було після мого арешту). Переживаю неймовірно, але трохи згодом приходять зі сходу молода, гарна дівчина.

— Я від Соколенка... Ні, ні... Він живе... Але в небезпеці. Просить вас допомогти. Сидить у Шепетівській в’язниці.

Що міг йому допомогти, тепер мої заходи могли тільки пошкодити, але йду до свого шефа Карла Аріо (з Німецької Пресової Служби, до якої я в той час був приділений) і прошу щось зробити. Аріо мав великі зв’язки, кудись там ходив, і раптом одного дня, як звичайно — несподівано, Соколенко появляється у нашій хаті. Весь виснажений, брудний, занедбаний. Ми з дружиною дуже радо його вітаємо і одразу залишаємо його у нас.

Виявляється, що його з в’язниці звільнили, але силою везли на роботу до Німеччини, і він у Здолбунові втік з потягу. Кілька з них прорізали в помості вагону діру і вночі втекли. За що його арештували? Таки дійсно за його зв’язки зі мною, при допиті весь час питали його про мене, що я роблю в Рівному, чи не маю контактів з партизанами і т. п.

Він пробув у Рівному деякий час, а потім знову зник. Перед тим одного разу зайшов до мене і подав мені маленький пакуночок. Розгортаю — шість п’ятирубльових золотих монет цар-

ського часу. Я дуже здивований, де він це взяв і чому приніс мені. Засоромлено і незграбно посміхаючись, каже, що це передав якийсь незнайомий, який не хотів свого прізвища назвати. Соколенко, як звичайно, був «омнія меа мекум порто» (все своє ношу з собою), але ніякі мої намагання бодай поділитись цим подарунком не мали успіху.

— Я маю все... Мені цього не треба...

А треба додати, що в той час кожна така «п'ятьорка» коштувала дві тисячі паперових карбованців.

Остання його листівка до мене в Рівному звучала так:

«Дорогий, Улас Самчук, привіт із Шопеніц Сілезія. Працюю на цегельні. Все гаразд, тільки нічого читати. Надіслав листи у Прагу та Львів. Потроху пишу. Дуже жалію, що не застав Вас, коли був у Рівному. А так хотілося. Після такої довгої розлуки, не зустрів ні жодного друга. „У час жорстокої розлуки мені ніхто не стис руки“. Пишіть. Що нового? Привіт Вашій Дружині. З пов. Герась» (23. VIII. 43).

З Рівного він подався на схід, і там десь знов його піймали. Їхав знову через Рівне, але на цей раз мене там, видно, не було. Правдоподібно, це було під час моєї поїздки до Берліну.

Пізніше, вже на еміграції, я мав ще відомості про нього з того самого табору, але з приходом советів слід за ним зник. Милій, хороший хлопчисько-поет!

А його друг Болкун писав мені також з робочого табору в Ганновері, просив допомоги, протекції, книжок. У вирі останніх подій він також зник з мого обрію...

Такі поети... І їх багато. Євген Яворський, Микола Первач, Борис Котелянчук, Михтод Волинець, Петро Семенчук, Петро Цвінь... Ні, ні. Годі їх всіх пригадати. А серед них чотирнадцятилітній Петро Г. Пригадую, хтось положив мені шматок, вивраний, як звичайно, з советського шкільного зшитка, дуже поганого паперу, на якому старанним школярським письмом було написано:

Вам — пане Самчук!

Від щирого серця гарячий привіт,
Вам, пане Самчук, посилаю,
Бажаю Вам сили і довгих Вам літ,
Вашим думкам розквіту бажаю.
Найкращого всього бажаю я Вам,
Творцеві «Марії» й «Волині»,
Бажаю Вам твори прегарні писать,
Щоб звучали по всій Україні.

І ще слід також щось сказати про наші поїздки в терен. По наших містах та селах відбувалося багато різних урочистостей,

свят, річниць, на яких часто доводилося бувати. Звичайно, зустрічі, промови, обіди. Тоді запровадили звичай на сипання могил-пам'ятників на пошану героїв, що загинули в боротьбі за свободу. Це відновлення прадавньої, ще скитської, а пізніше запорозько-козацької традиції, достосованої до нових умов. Майже кожне місто, а то й село хотіло мати у себе таку могилу. На таку урочистість з'їжджалося багато народу, правили богослужби, влаштовували паради з промовами, і все закінчувалося великим громадським обідом.

Найвиразніше пригадується одна з таких поїздок до Дубна. Субота, 27 вересня. Іду як представник Ради довір'я, замість Степана Скрипника, який у той час перебував в Берліні. Пропоную Вайсові їхати зі мною, він погоджується, і ми їдемо його «Сітроеном». У дорозі розмовляємо на різні теми, а також і про те, як мали б німці організувати наш схід Європи, після їх перемоги. Весь цей простір мав би змінити свій вигляд, багато теперішніх його центрів перестало б існувати, прокладено б нові дороги, побудовано б нові міста. Столиця райхскомісаріату Україна мала б бути десь там на сході, можливо, на місці Дніпропетровського, а його східні границі мали б сягати до Уралу. У Криму мала б стати окрема колонія під спеціальним зарядом ес-есів, завданням якої було б плекання селективної раси людей найвищих фізичних і інтелектуальних прикмет. Ціла Україна мала б бути поділена на зони — окремі для німців, окремі для місцевого населення. Завданням перших було б управляти країною, завданням других — виконувати всю фізичну працю.

Не можу сказати, чому Вайс вирішив таке мені казати, ми знали, що ці ідеї призначені лишень для німців і ми про них не сміли нічого знати. Розуміється, я лише слухав і мовчав. За розмовою ми скоро прибули до міста, де нас чекало велике свято. Кореспондент «Волині» так його описав:

«Дубно, а з ним цілий дубенський округ, пережили небуденну, пам'ятну подію.

«Біля міста, на полях, на найвищому місці, заложено сипання пам'яткового кіпця визволення. На це свято прибуло багато тисяч народу. З раннього ранку з усіх сторін округу, по всіх шляхах пливли походи з прапорами та піснями. У церкві Чесного Хреста у асисті чисельного духовенства відправлено урочисту службу Божу. Після відправи, яка відбувалася на широкій площі за містом, при участі двадцятитисячної народної маси відправлено молебен, після якого промовив до народу начальник округу мгр О. Сацюк.

«У промові він підкреслив головні моменти визвольної боротьби українського народу. Після нього з промовою виступив п. Іващук, який подав короткий хід історії визвольних змагань від найдавніших часів до останніх днів.

«По закінченні урочистости на площі похід рушив до міста. Звідти вийшли делегації, які склали багато вінків на могилах жертв большевицького терору у дубенській в'язниці та на могилах поляглих вояків німецької армії. Потім похід рушив і пройшов повз трибуну, де були представники української цивільної і німецької військової влади. Українську Раду довір'я заступав п. Улас Самчук, обласний уряд Рівного — його начальник доктор Карнаухів, окружий уряд Дубна — його начальник О. Сацюк, місто Дубно — голова п. Бурко, команду української міліції — сотник Шпільник. Німецьку владу заступав комендант міста і представник війська.

«Похід з прапорами, транспарантами і оркестрою тягнувся пів години, пройшов містом і вийшов на місце сипання могили. О годині п'ятій було відкрито урочистий акт сипання. Відкрив його начальник округу О. Сацюк, який передав слово п. Уласові Самчукові.

«Урочисто, серед глибокої тиші пронеслися слова промовця, звернені до української людини, української землі, українського неба. На віки вічні має свідчити цей пам'ятник про наш народ. Після промови відбулося посвячення місця могили, а потім завідувачий відділом освіти округу А. Коломиєць прочитав прегарно зложену пропам'ятну грамоту, яка була зложена і засипана на дні могили. Ціле свято мало глибоко урочистий характер. Маса народу, які були його свідками, не скоро забудуть цей пам'ятний, осінній день...»

І справді це було винятково хвилююче, імпазантне видовище. Було радісно бачити ті маси народу, переважно села, що з таким ентузіазмом вітали цю подію. Це свідчило про велику національну їх свідомість та патріотизм.

Але разом з тим не однаково було з нашою політичною зрілістю, бо цього самого дня і в цьому самому місці я пережив одну з наших численних, дуже прикметних пригод, яка глибоко врізалася в мою пам'ять і наводила на багато сумних розважань.

Ідучи сюди, я взяв з собою 3 500 примірників останнього видання нашої газети для наших дубенських кольпортерів — саме того числа, що було присвячене Києву з запальною передовицею «Київ — серце України», з надзвичайною прилогою про Київ і багатим іншим матеріалом.

Перед початком свята я зайшов з кількома знайомими до одного ресторану поспідати. Під час нашого сніданку прибігло двоє схвилюваних хлопців-кольпортерів, які заявили, що нашу газету сконфісковано.

Я не вірив своїм вухам... Як, хто, на якій підставі?! Місцева українська поліція. Чому? Бо ми «мельниківці»... А вони, розуміється, «бандерівці»... О, мій Боже! Такого я ще не пе-

реживав. Я негайно залишив сніданок, побіг на поліційну станицю і справді там на столі побачив цілу купу нашої газети. Ї, мабуть, виглядав дуже непривітливо, бо до мене негайно підбіг молодий хлопчина у відомій мазепинці з відомим тризубчиком, який мав досить переляканий вигляд. Хто він такий? Ідеологічний інструктор станиці! Мені було нелегко втриматися від вибуху, бо різних тих політруків я не зносив засадничо, а тут ще така комедія. Інтелектуально це винятково обмежені істоти, а тому розмови з такими ніякі. Я лишень збештав хлопця, сказав кольпортерам забрати газету і загрозив, що другим разом за таке подам до суду, за грабунок чужої власності.

Трагікомічна мелодрама. Вас запрошено найвищою владою округи як представника найвищої влади країни виголосити головну промову на урочистості, а одночасно поліція тієї ж округи ні з сього, ні з того конфіскує газету, яку ви редагуєте. Яка виходить легально, за всіма вимогами законів... Явище гідне богів. Який би Гоголь потрапив таке описати. На перший погляд випадок переяскравленого інфантилізму, але в засаді психопатологія політичного сенсу нашої людини взагалі, у якому не діюча воля, а діюча сваволя визначає буття.

Увечорі за бенкетом я бештав різних комендантів, які збентежено знизували плечима. Виходить, що головний комендант Шпильник нічого про це не знав, а вже й поготів не знав про це начальник округи Сацюк. Він був приголомшений не менше від мене.

— О, вони в мене все знають. Наказують кого приймати, кого не приймати, що казати, що не казати... Мої накази для них порожні слова.

— То чому з ними вовтузитеся?

— Просто тому, що вони не мають людини, яка виглядала б дорослою, а діло робити треба.

Але виходить, що все таки «вони» мають владу.

Парадокс нашого часу. Який почався з революцією «великого жовтня» і під різними виглядами триває до наших днів.

Не можна було довідатися, чи було це діло рук верхівки партії, а чи лишень фантазії місцевих «політичних виховників», ала я рішуче вимагав, щоб поліцію в Дубні відполітизувати, щоб вона виконувала свої безпосередні обов'язки, а політику залишила іншим.

Повертаючись назад затемна, я думав невеселі думки. Задавалося, ця війна прийшла сюди також тому, що в цьому просторі ніколи не було здорових політичних умов для здорового політичного розвитку. Культ і філософія «держиморди» домінували абсолютно, і на цьому будувалися основи правного буття держав, імперій і республік. Безправ'я породжувало беззаконіє,

беззаконіє — безладдя, безладдя — анархію... А анархія — це параліч усякого розумного діяння. Весь комплекс співжиття трикутника Москва-Київ-Варшава — це типова анархія... Дарма, що там існують і поліція, і закони, і суди.

У черговому числі нашої газети, у статті «Більше ініціативи», я реагував на це між іншим так:

«Коли сьогодні молодь витрачає стільки енергії на безплідне, анемічне, безґрунтовне політиканство, коли бачимо закукурічених фантастів, уся фантазія яких вичерпується раз на комунізмі, раз на сельробстві, раз на якомусь іншому доктринерстві, хочеться кричати. Люди! Пам'ятайте, що ніякий вождь не введе нас у землю обіцяну, якщо будемо такими, як ми є тепер — беззбройними, великими фантастами, відірваними від конкретного діла і конкретних потреб, безрадними при вирішенні найпростіших проблем.

«Так. Нам треба людей. Але не закукурічених доктриною... Треба фантастів машин, фантастів фабричних димарів, фантастів автострад, фантастів залізниць. Нам треба великих, відважних, потужних господарів. Саме собою, нам треба й політиків, але не таких, що в безглуздому закукуріченні будуть нищити самих себе в ім'я безглузвих розподілів між собою...»

Не знаю, чи був це глас вопіючого... Дарма. Хто має очі і вуха, почує, а сліпі і глухі — це звичайні каліки і вимагати від них чогось годі.

ЩОСЬ ЯК ДОМА

Яке чудо мати свій дім... Людині, яка його не мала, і не відомо, чи буде мати. Людині простору і руху.

Засадничо я не належу до тих суворо надземних аскетів, які зрікалися дому, родини, вигоди. Спартанство чи Діогенова бочка не мої ідеали... Ані толстовське «опрощення», ані також сартрівські екзистенціалізми.

Поділяю думку Річарда Вагнера («я не можу, як собака, спати на соломі і заливатися сивухою»), розумію побут «босяка-пролетаря» Максима Горького з його віллою на Капрі і княжим палацом у Москві, співчуваю ідеалам Бальзака з його екстрагантними проектами апартаментів, нарешті, переживаю мрію Шевченка — «поставлю хату і кімнату, садок-райочок розведу», хоча не в такій аж перечуленій малоросійській мелоїдилійності.

Я завжди цинив і знецінював людей не за їх маєтковим станом, а лише за їх моральними прикметами. Так звані класові поділи були для мене осоружні і здавалися немудрою вигадкою немудрих голів.

Слава, блиск і розкоші були мрією переважної більшості мистецької мельпомени від Гомера до Голлівуду, лише не багато з них могло цю мрію здійснити. Для більшості «хата і кімната» так і лишилися фата-морганною у їх пустинних мандрівках.

І багато з них було гнаних і вигнаних, а в царстві моєї мови інших і не було. Не шкодую, що саме до цих належав і я, як також, що моє вигнання було не «за Уралом» («бувало я поза Уралом»), а за «синім океаном», бо що б там не казали — люблю Захід, Європу, її світ, її культуру і засадничо перебуваю в її атмосфері, дармащо в плоті й крові належу до її сходу.

Сковородинське «не шукай щастя за морем» чи навіть «а ви претесея на чужину шукати доброго добра» (хай Тарас вибачить) мене не переконують, бо мені більше імпонують пристрасті Марка Польо, Колюмба, навіть Петра I, коли дивитися з його становища, ніж пристрасті «ставка, млинка, вишневого садка», дармащо і цих атрибутів не заперечую, але й не ідеалізую. Моїм ідеалом є клясичні греки, вчорашні брити і сьогоднішні американці. Хотів би, щоб Україна вирвалася з мінімалстично-пасивного, солодко-елегічного, невтрально-споглядального наставлення і набула трохи динаміки драматизму, шорсткості прози, тверезості математики... Для мене Україна не лише над Дніпром, але й над Волгою, над Райном, над Міссісіпі, над Амазонкою, над Конго. Нема місця на планеті, яке б мене, українця, не цікавило.

Але все таки... «нема на світі України, немає другого Дніпра». Це зовсім інша тема. Не треба Дніпра, вистачить Дерманя, а то й такого дуже вже пісного Рівного. Навіть у цьому макабричному вигляді. Руїни, машини, німці, «наці», головне командування, пропаганда, райхскомісаріят, табори полонених. І схрещення пристрастей та інтересів — наших, російських, польських, німецьких... Бандерівсько-мельниківських, бульбівських, уенерівських, гетьманських... Церкви автокефальної, церкви автономної, митрополита Дениса, митрополита Іларіона, архієпископа Полікарпа, архієпископа Олексія.

Де початок, а де кінець? Як втримати рівновагу? І скільки небезпек — один лише необдуманий крок — і ти падаєш. І більше не встаєш.

У ці початкові місяці все ще здавалося як не рожево, то бо-дай не чорно. Почували трохи дома... На своїй землі. Те, що відбувалося над нами чи поза нами, нас хоч бентежило, але не лякало. Майже за одну ніч не лишилося й сліду попередніх окупацій. Україна вийшла з свого підземелля, як Фенікс з попелу, і запопадливо почала діяти.

У моєму редакційному кабінеті кожного дня черга відвідувачів, а між ними проф. Володимир Кубійович зі Львова, який

приїхав особисто познайомитися з настроями цього простору, його співробітники Василь Глібовицький, Кость Паньківський, Роман Голод, Атанас Мілянч... Така кількість акутних життєвих інтересів, привабливих візій. І так приємно про них говорити в такий вирішальний час історії. Органічна, жива робота. Це ж дома.

Але не тільки це суспільне «дома»... Крім цих публічних кабінетів, засідань, зустрічей, урядування — маєш шматок приватного життя у тому невеликому одноповерховому будинку, далі від вулиці, з вікнами на город і парк. Здебільша тут ясно і соняшно і дуже спокійно, навіть у цей неспокійний час. Молоді яблуні, грядки городини та квітів, за високим парканом старі липи, клени, берести, ясені. Весною і літом тут повно цвіту і пташиного гомону.

Перед будинком, від саду, на три сходини підвищена широка бетонова плита, двоє побіч дверей і ті зліва позначені малою візитовкою «Головний редактор української газети „Волинь”», німецькою мовою. А далі невеликі передсіні, двері ліворуч, невелика кімната з високим вікном, ясно-синіми шпалерами, великою набитою книгами шафою, такою ж етажеркою, круглим для курення столиком, глибоким, м'яким темнозеленим фотелем, парою стільців, широким шезлонгом і великим, масивним дубовим столом для писання. Пізніше сюди додасться кілька картин, між ними голова апостола ренесансового маляра Френса із збірки Прахова і рельєф Шевченка під бронзу. Моя робітня, приймальний кабінет і разом спальня.

Праворуч двері до кухні, а ліворуч до просторої, з трьома вікнами кімнати. Це вже щось універсальне. Головна їдальня, сальон, приймальня гостей і разом їх спальня. Широкий стіл, широка канапа, буфет, пів тузенья м'яких стільців і кілька картин — Федора Кричевського, К. Катербінського, Василя Кричевського і англійської малярки Франціс А. Кристал. Домінує Федір Кричевський — широке полотно з краєвидом Шишаків на Полтавщині...

Третя кімната зайнята чужими мешканцями, її двері забиті і завішені килимом... На кухні господарила моя неперевершена господиня, власниця будинку Ганна Антонівна, яку пізніше замінила не менш неперевершена гомінка Дуня.

На початках усе виглядало скромно, а згодом мое господарство побільшувалося, особливо набиралося книжок. Їх збірка постійно зростала, і були там, крім повних збірок творів Бальзака та інших клясиків, такі автори, як Роберт Грейвес, Гервей Аллен, Маргарита Мічел, історики Момзен, Тойнбі, природознавець де Крюї, багато літератури подорожників, політичної, спогадів. Не зважаючи на постійне перевантаження всілякими справами, я утримував з своєю бібліотекою тривалий, тісний контакт.

А що робили мої власні музи? Мовчали. Коли говорить зброя — мовчать музи, — казали старі римляни... Але взагалі писалося багато... Статті, репортажі, листи. З старого була перевидана тиражем на п'ятнадцять тисяч «Марія», яка негайно розійшлася, зголосився німецький перекладач з слов'янських літератур Павль Кюнцер з Бресляв, який зладив чудовий переклад «Марії», що вийшла друком у «Гогенштавфен-Ферляг» у Штутгарті, але одночасно була розгромлена бомбардуванням разом з видавництвом. У хорватському Загребі вийшов чепурно виданий перший том «Волині» хорватською мовою, під заголовком «За землю», у перекладі Івана Ванчіча з передмовою Станка Гашпаровича.

Але для літератури було так мало часу. Мое помешкання ніколи не було порожнє, я ніколи не бував сам. Крім щоденних випадкових сторонніх людей, у мене завжди хтось мешкав з приїжджих. То Іван Рогач з Закарпаття, то Олег Лащенко з Праги, деякий час мешкав генерал Микола Капустянський, що приїхав тоді з Львова, Роман Бжеський з Крем'янця, Михайло Теліга, переїжджаючи з Кракова до Києва. Олена Теліга, хоч і мала своє помешкання, більшість часу була на моїй половині. А скільки гостей з Києва, з Праги, з Берліну, з Кракова, які в той час постійно кудись мандрували...

Ну, і звичайно різні вечірні прийняття... Інколи великі з великою кількістю гостей, а в тому числі й німецьких, а звичайно малі з наших співробітників редакції, особливо поки перебували в Рівному Олена Теліга, Таня Прахова, Іван Кавалерідзе. Ці прийняття додавали нам енергії для праці, вони оздоблювали наш побут, витворювали дружні між нами відносини.

Чи були інтимні друзі? Забагато руху і замало часу на інтимність. Дуже близько ми зійшлися і прекрасно розуміли один одного з Іваном Кавалерідзе, фото якого («Єдиному — незамінному») зберігається в моєму альбомі, але він уже в кінці вересня залишив Рівне і відїхав, спочатку до Житомира, а пізніше до Києва. З редакційних співробітників найбільше я любив скромного Антона Давена, приємними співробітниками були Василь Штуль, Андрій Мисечко. Добрі, ділові, часом дружні, часом контроверсійні стосунки з Степаном Скрипником... Як і завжди, повні патетики, близькі контакти з моїм кумом, а також моїм заступником по редакції Романом Бжеським. Пізніше у нас витворилися дружні стосунки з такими рівенчанами, як родина о. Василя Варварова, особливо з її міцною, мужньою, невичерпно ініціативною паніматкою Галиною. Дуже милі, щирі й приємні стосунки з родиною Арсена і Ганни Шумовських, письменником і просвітянським діячем Неофітом Кибалуком, як також незабутньою, замученою нацистами відданою громадською діячкою Харитею Кононенко.

Саме собою, найближчими, найінтимнішими, найдорожчими і найнезабутнішими моїми друзями цього періоду були Олена Теліга і Таня Прахова. Ця остання — пізніше моя дружина. Обидві різні, а разом чимось між собою споріднені, вони здружилися з першого дня знайомства. Вони багато часу проводили разом в розмовах. дармащо Таня не належить до дуже балакучих. А ми з Оленою, хоч і «різалися в поглядах», ніколи не розходились остаточно. Нас в'язало щось багатомісніше, ніж погляди, бо хоча і доходило до такого, коли Олена не витримувала, вдаряла енергійно по столу своїм маленьким кулачком, заїкаючись від хвилювання, заявляла, що її «нога ніколи більше не ступить на цей поріг», і швидко-швидко виходила геть, але це «не ступить» не тривало довше, як одну ніч або кілька годин, бо вже другого ранку, ми зустрічалися на нашій спільній веранді з докірливо-кокетливими посмішками, щоб за хвилину сидіти за спільним столом, споживати сніданок і сміятися, так ніби буря вчорашнього вечора ще більше освіжила атмосферу нашої дружби.

Незамінним медіатором між нами була Таня, яка терпляче, спокійно, лише з внутрішнім хвилюванням, безсторонньо вислухувала наші словесні герці, а коли доходило до кризи, бігла за Оленою на її половину, щоб уже по короткому часі звідтіля доносився їх радісний сміх. Таня постійно пригадує, що вона ніколи в житті не насміялася стільки, як з Оленою. Вони знаходили щось, що їх відводило від пересердя і вертало до доброго настрою, а потім, розуміється, ми знов були «гарні», пили вино і все було «дуже добре».

Інколи ми разом відвідували театр Демо-Довгопільського, «Український Драматичний Театр» Рівенського обласного управління мистецтв при вулиці якогось Георга Фукса, колишній «13 дивізії» (щоб вони, такі назви, сказилися), де давали «Мартина Боруло» або співали ревелерси», танцювали гопаки, коломийки, чардаші. Звичайно, театр був завжди переповнений, артистів нагороджували бурхливими оплесками, а пізніше у нашій газеті, появлялася рецензія Василя Іштуля, на яку були дуже вражливі наші театральні таланти.

Відвідували також кіно, звичайно німецькі фільми — «Володар» з Янігсом, «Жид Зюс» з Кравсом і чимало інших.

А взагалі це було багате на емоції молоде товариство, а в моєму безладному скитальському побуті — це було чи не вперше, коли я був гостро заінтригований життям. Інколи здавалося, що і наш час, не зважаючи на всі його шорсткості, може мати свою приману... Емоції, інтимні пристрасті, гра сердець і все разом у гарячому кліматі війни наснажувало та додавало забарвлення своєрідної жорсткої романтики. Кожний з нас міг думати, що його дні пораховані, але ніхто про це не думав, лише його інстинкт

бив інколи тривогу і ще гостріше напинав нерви. Під час війни люди діляться на переможців і переможених, але ті й другі однаково екзальтовані і захоплені життям.

На цьому тлі ще в гострішому вияві поставала наша заповітна мрія — Київ. Щойно він опинився по цьому боці зачарованої межі, як всі наші серця і обличчя автоматично повернулися в його бік. Туди вже пішли перші наші стежі на чолі з Ольжичем, там уже почалася певна акція, і нам не було легко втриматися, щоб не бути учасником такої незвичайної події. Ми знали, що німці ледве чи дадуть більше нам шансів, ніж росіяни, і що в майбутньому ми будемо мати багато з ними клопотів, але на це не звертали уваги. Ми там бути мусимо і зробити все, що можемо. Від цього нема відклику.

Ольжич бомбардував нас листами, щоб ми чимскорше там появилися, а до того з початком жовтня я дістав звідти таке повідомлення: «Українська Національна Рада 9 жовтня 1941 р., м. Київ. До В. п. Уласа Самчука в Рівному. Вельмишановний Пане. Українська Національна Рада в м. Києві повідомляє, що Ви обрані до її складу. Слава Україні! Голова Національної Ради — проф. Величківський. Секретар — Ант. Баранівський. Адреса: Київ, Українська Національна Рада».

Я не мав ілюзій, щоб і ця рада мала більше значення, ніж наша Рада довір'я, але сприймалося це як певний символ і документ доби. Для мене це був приймний і несподіваний дарунок — прекрасне запрошення до Києва.

Але як його використати? Повно морочливих перешкод. По-перше, я обтяжений обов'язками на місці, подруге, стало відомо, що для цього потрібно дозволу військового командування, а потрете, треба якихось засобів комунікації. Наш убогий «фіят» більшу частину свого часу марнував у майстерні міської управи, а щодо дозволів, то їх просто нікому не дають. Отже труднощі теперішнього члена Української Національної Ради — подолати простір між Рівним і Києвом — досить поважні.

Не легші вони і для голови Спліки українських письменників у Києві Олени Теліги. Ольжич повідомив її, що на неї чекає цей обов'язок, вона цим дуже захоплена, але одночасно цілковито пригноблена. Як і чим туди дістатися? Проблема Тантала. Не менше, ніж Олена, рветься до Києва Таня, яка ще в травні залишила там рідних, дитину і не знає, що там з ними сталося. Але і тут ця сама тантальська справа.

Їх очі, розуміється, вперто звернені на мене, їм здається, що нема таких труднощів, яких би я не міг подолати. Я їм дуже вдячний за таке довір'я, але разом дуже нещасливий, що не можу його виправдати. Як також я не дуже за них певний. Маємо звідти дуже тривожні вісті. Місто підміноване, стероризоване, голодне, без постачання, без опалу, без світла. Весь Хреща-

тик вилетів у повітря, Софія, Печерська Лавра, міська управа підміновані, залізничний двірєць вигорів, інтелігенція вивезена, уряди не функціонують, харчові запаси спалені, від світла до світла суворі поліційні години, по вулицях в темноті бродять зграї советських агентів.

Я не переконаний, чи це відповідне місце для Олени з її ідилічною уявою про Київ. Вона готувалася до нього, як наречена до шлюбу, стільки шилося, перешивалося, примірялося, і все це для Києва. І от вона побачить його у такій макабричній подобі. Це вже не Варшава, не Краків і навіть не Львів. Тут треба ступати обережно, як по тонкому льоду, і мене це поважно турбує. Знаю, що завзята Олена не розуміє слова обережність, воно не для неї створене, її стихійна щирість й простота можуть бути для неї фатальними, але такі аргументи тепер ніякі аргументи, і годі їх повторювати.

Життя вимагає свого, Київ на досяг руки, і немає сили, яка б нас стримала. Олена знов, як бувало у Львові, повна до мене претенсій... Наші розмови натягнуті, вона оминає мовчання... Я намагаюся їй допомогти, шукаю можливостей, але їх немає. Побував у штабі верховного командування, але там сказали, що для цивільних людей в'їзд заборонений і ніяких перепусток не дають. Наш «фіят» далі в майстерні... Але Олена не вірить...

— Бо ви не хочете! Так! Ви не хочете! Ви жорстокий! Ви не можете зрозуміти! Ще там, у Львові, ви були проти мене. Але подумайте бодай про Таню — знаєте ж, що вона там мусить бути... Не кажіть, о, не кажіть! Для всіх можете, лише не для нас.

Перечити їй даремно, і єдине, що мене рятує, — праця. Всі дні і неділі абсолютно заповнені. У неділю, п'ятого жовтня, їду до Дерманя на відкриття там гімназії, наступної неділі до Дубна на відкриття «Просвіти». І так день-щодень.

Нарешті, довідуся, що вони самі організують від'їзд нелегально, у суботу, 18 жовтня. Хлопці з організації знаходять якийсь транспорт, розуміється, якесь військове авто за кілька пляшок горілки... І в неділю мають від'їхати.

Це був сирій, холодний ранок (осінь прийшла тоді завчасно) і для мене моторошний. Відходять найдорожчі мені люди без прощання. Таня залишила на моему письмовому столі лишень ці кілька слів з вірша Олени:

Ти відходиш? Що ж, не плачу...
Не сумуй і ти, подорожній.
Хтось незнаний нам шлях призначив,
І спинити його вже не можна.

Олена не залишила нічого.

Рано я мусів бути в редакції, а в полудень на прийнятті Жіночої служби України. Там і там багато людей, на прийнятті велика гостина, тости, голосні розмови, але мій настрій препоганий. Не витримав до кінця імпрези і під загальний шум непомітно зник. Іду до дому, щоб побути сам з собою, послухати музику, переживати. Залишені Танею вірші врізались у пам'ять і не дають спокою... «що ж... не плачу... Не сумуй і ти, подорожній». І невже це так? І невже ми тільки подорожні, що ось зустрілися на перехресті доріг, побули разом і розійшлися? Скорше, скорше додому... Я вже не йду, а біжу, починає вечоріти, небо завалене хмарами, з заходу дме вітер.

Прибігаю додому і бачу: двері на половині Олени відчинені і звідти чути знайомі голоси. Поривно вбігаю туди і бачу — Олена, Таня, Олег, Віра, Іван Іванович... Кидаємося в обійми, ніби після довгої розлуки.

Вони ще не від'їхали. О, як це гарно, яке радісне відпруження, які всі щасливі. Ні сліду минулих настроїв. Одразу переходимо на мою половину, кличемо Ганну Антонівну, накриваємо стіл, приходять інші друзі... І вечір, як повна чара. Можливо, найкращий з усіх наших вечорів... Ніхто з нас не думав, що він такий вже ніколи не повториться.

Бо другого ранку, в понеділок двадцятого жовтня, вони все таки від'їхали.

Мое мешкання стало жаско порожнім, дармащо біля мене повно людей і життя йде своєю чергою. Я обіцяв скоро приїхати до Києва також, але мої труднощі завеликі. Мушу чекати на Скрипника, не можу лишити редакції, Ради довір'я... І головне — все таки дозвіл... Чи можу ще раз ризикувати? Шукаю якогось претексту, але нічого не знаходжу. Вайс заявив, що він тут нічого не може допомогти, те саме у штабі командування, а до того я довідався, що їхати нелегально дуже небезпечно. Арештують і відвозять до концентраційних таборів. Вони там нас ніяк не хочуть бачити, і чи варто мені ризикувати, маючи стільки різних обов'язків?

Чекаю на Скрипника, він приїде з Берліну, і, можливо, знайдемо якусь раду.

Для закінчення цього акту нашої драми, додаю ще оцей епілог:

«17. X. 1941. Рівне. Мое ти золотко рідне, мій найліпший у світі Михайлику! Любий мій! З листа, який привіз мені Кобрин, бачу, що ти не дістав від мене листа, який повіз о. Волков, і картку, яку мав кинути в Холмі один хлопець. Рідний мій! Не моя це вина, — не лише думаю весь час про тебе, а й пишу — ледве є okazія, але знаєш, які люди...

«Кобрин привіз мені і светер, який вийшов чудовий, а кравчиня мені його нарешті допасувала, але ковдру і залізко лишив

у Львові. Ці речі має привезти сюди Василь, але мене вже тут вони не застануть. Я їду завтра до Києва, де мусіла вже бути давно, але тяжко туди дістатися. Перепусток не дають, способу комунікації теж нема, а з Києва Ольжич алярмує, бо Ленуш вибраний головою київських письменників і журналістів! Пишуть, що дуже я там була потрібна, але як туди дістатися? Рідний мій! Завтра думаємо (їхати), хоч би довелося і пів дня стояти на розі і зупиняти авто, але спочатку хлопці спробують ще в Рівному з кимсь домовитись з німців. Ідемо: я, Олег, Кобрин і Таня Прахова, моя приятелька, киевлянка, моя однолітка, яка, як монтажистка, їздила з фільмовою екіпою в Жаб'є накручувати фільм і яку війна змусила застрянути в Рівному. Дуже це мила, інтелігентна і винятково мені симпатична жінка, з якою ми швидко зжилися і яка, як ніхто, любить слухати мої вірші. Вона вертає до Києва, де у неї дочка 3-ох років і старий батько. Я тішуся, що маю тепер справді в ній приятельську душу, та ще в Києві, так далеко від тебе! Тільки як і коли ми туди дістанемося?

«Боже, мій дорогий, як я сумую без тебе! Так мені тебе бракує, як ніколи в житті. І не віриться, що ми з тобою ще побачимося, бо такі ж тепер тяжкі часи!

«Зараз пізній вечір. Довкола страшна тиша, я змучена, бо цілий день бабралася перед від'їздом. Але так хочу перед далекою дорогою — бо такою вона мені видається — порозмовляти з тобою, хоч не знаю, коли цей лист дістанеться в твої руки.

«Бо я знаю, що і ти, мій найдорожчий, самітний та ще стільки клопотів маєш, що аж жах. Думками я весь час з тобою.

«Я б тобі радила, коли зберешся, чимчикувати до Рівного — ближче до мене, щоб звідти одразу до Києва. Я особисто своїм побутом тут задоволена. Я тут писала статті до „Волині“, познайомилася з редакторською працею, знаю, що є підвал I, підвал II і т. д., а крім того, я тут добре підживилася, що мені певно придасться, отже навіть хвилююся, що вже в мене спідниці затісні. Імо тут чудові борщі, багато масла, яєць, сметани, молока. І все це мені коштувало... 14 рублів денно. Крім того, ще те добре, що я тут все собі переробляла і переправляла, навіть ті попороті сукні, а нова сукня, та що ми купили у Львові, — вийшла красуня!

«І от коли я все це їм, коли у вікно дивлюся на „стояло золотом — барвиста осінь” — мені так боляче, що тебе нема зі мною. Ми б певно підсварювалися, але пізніше мирилися б, мій Фімівка поправився б тут, поповнішав і тішився б з кожного числа „Волині” з моєю статтею. Мої статті подобаються, мені багато людей казало, що часто питаються, чи в цьому числі є моя стаття, а я задоволена, що можу писати кожного тижня і „получається” не зле.

«Перше мучилася з головою, яку я сама привела в порядок перед Києвом. Тяжко. І не досконало! Але — „доба жорстока, як вовчиця”. Ти, мабуть, цікавишся, як я тут живу. Отже вранці, перед 8, їм сніданок з Самчуком, який живе в сусідньому мешканні. Пізніше порядкую і або пишу вдома, або їду до редакції. О 2 обід — пізніше знов редакція. Увечорі іноді збираємося у Самчука, який живе на своїй Волині, мов хазяїн домопитий. Приходять члени редакції і кілька людей з тієї фільмової групи, що тут застали. Все українці і все люди дуже милі. Пізніше сон у самотній хаті, де за стіною лише Анна Антонівна, моя добряча господиня. Олег мешкає з Василем, Демо й іншими.

«Отже Рівне для мене було такою ідилічно-гоголівською вставкою на моїй дорозі до Києва. Але про Київ ходять тривожні чутки, хоч Ольжич шле радісні вістки з лялчотивом — перемога за нами. Не знаю, що і як там буде, але знаю, що бандерівство само себе зліквідувало своєю глупотою і нам уже терором не загрожує.

«Що буде в Києві? Як? Не знаю! І сумно, мені сумно, що ти не їдеш зі мною, хоч хочу вірити, що швидко тебе у Києві побачу.

«Рушай, рідний! Як тільки зможеш, а речі візьми лише свої і постіль. Мені вже не вези нічого, я все маю, хіба якусь фарбу (до уст — У. С.). Ту обов'язково.

«Любий мій, коханий! Вже так пізно. Бажаю тобі, як найдорожчого, здоров'я і успіху. Хай тебе Бог хоронить! Вірю, що ми зустрінемося живі і здорові і заживемо знов разом. Пам'ятай одно: яка я не є, але я тебе рідного дуже і дуже люблю і життя без тебе не уявляю.

«Цілую тебе, милий, міцно, міцно! Вітай батька, як будеш писати. Він мені часто сниться. Твій Джені-Мулі».*)

Останній лист Олени з Рівного.

А кілька днів пізніше, «через чемність», я дістав писульку з Києва:

«Сьогодні, Уласе, пан Олег сказав мені, що за кілька днів буде можливість передати листа до Рівного.

«Зараз вечір, я сиджу у себе на помешканні і пишу Тобі, мій рідний! Як тяжко, як сумно мені. Моєї Іринки немає на селі, як я надіялась. Сестри з дітьми, забравши Іринку з собою, виїхали на Кавказ до міста П'ятигорська. А там же будуть ще бої. Боже, моя дитина!

«Я вчора не скінчила Тобі листа і продовжую його сьогодні рано. Уласе, у той день ми виїхали з Рівного о 8 годині рано і о другій годині були в Житомирі. Переночували там і знов рано, зовсім несподівано, бо дуже трудно було з машинами, виїхали до

*) Пізніше, у січні 1942, по дорозі до Києва, у мене перебував Михайло, який залишив речі і архів, з якого цей лист походить.

Киева. І знов перед моїми очима простягнулися такі знайомі безкраї простори. „А чому так мало міст?” — запитав мене пан Олег, — „а чому не урегульовані річки?”

«При такому запитуванні почуваш себе якось винною. Але мені здається, що нас не треба питати, чому те зле і те недобре. Будемо разом робити без запитань, щоб все було добре, і удосконалювати те, що недосконале.

«В'їздили ми до Києва в такий же день, осінній і прозорий, як у вірші Олени. Коли проїздили коло Політехніки, Олена так хвилювалася, що мало не випала з авта. Потім сіли в трамвай (в Києві трамваї вже в русі) і поїхали на Володимирську вулицю... А я пішла шукати своїх. Адріяна нема і невідомо, що з ним. Толя, — бідний, він стільки пережив, і Прахови всі живі і здорові, тільки моєї Іринки нема зо мною.

«У мене знов починають тремтіти уста, але зараз ранок і сонце, і коли я стискаю міцно руки, то сльози не ллються.

«Всього Тобі доброго, мій любий! Таня. Напиши мені...»

Мій нотатник з цього часу нотує таку замітку:

«24 жовтня. Було б даремно вимагати від мене тепер щоденника. Коли і як? Редакція моя заповнена людьми і справами. Чуюся на цій землі не редактором газети, яка вже ось виходить двічі на тиждень, а кимось, що мав би охопити чи не все організоване життя.

«Але... Ось уже лишився сам. Від'їхали Таня й Олена. Вечори дома вже тихі. У редакції, як звичайно, повно найрізноманітніших справ. Настрій на місті тривожний, niepевний, незатишний. Полонені, що у десятерьох тягнуть одну двоколку та при тому гризуть сирого буряка, руїни... Особливо дивно-тривожні вечори. А голова моя набита справами...»

Недокінчена думка. Мабуть, хтось перебив. Увага розсіяна і присмак резигнації. Багато слухаю по радіо музику і читаю поезію.

ПОНАД ШЛЯХАМИ

А піду я не шляхами,
А понад шляхами.

Шевченко

Хтось незаний нам шлях призначив,
І спинити його вже не можна.

О. Теліга

Рання холодна осінь у жовтні, нічні приморозки, а інколи пролітає сніг. Нашим шляхом з ревом дізелів, сливе без перерви, туди й назад йдуть важкі машини, по небу днями й ночами гуркотять літаки.

Наближається перша зима цієї війни, настроїв понурий, невизначений. Коли я в останнє був у Дермані, там уже не було й сліду захоплення «визволенням», розмови виключно про «контингенти», замкнені млини, чотириста грамів зерна на душу і вимираючих полонених. Наростав опір — понурий і тяжкий, сильно пахло підземною силою. Мали здавати зернові контингенти, але акція затягалася і погрожувала зупинитися взагалі. Вільного ринку не було, все споживалося дома, по лісах крутилися старосвітські жорна, диміли самогонні рури, по хатах столи гнулися від їжі і пиття і розлягалися співи про Хмеля, Богуна, Галю. Дух Гонти й Залізняка бушував всевладно над просторами.

Ми в Рівному між двома вогнями, німці вимагають свого, наше запілля свого. Мені хотілося б вичекати, не стратити нервів, не викликати передчасного зриву, німці ще дуже сильні, це нам багато коштувало б і нічого не дало б. Мої статті переповнені тривогою і бажанням втримати рівновагу. «Вимоги твердого часу», «Ясно й одверто», «Війна», «Війна і ми». «Дійсним героїзмом є витримати і перемогти за всіх обставин».

А взагалі моє становище непевне. Приїхав з Берліну Скрипник і привіз вість, що там у міністерстві Сходу повно на мене доносів, і він мусів десь там мене боронити. Так чи ні, але мій інстинкт не ворожить мені нічого приємного. Бути біді, не минути біді.

А до всього той Київ. Думка про нього не лишає мене — стара думка, мрія, фантазія, сон, фата-моргана. Вічна пасія і болюча одержимість ще з часів юначих. Це вже, мабуть, у нашій крові така якась містична тяга до того місця на планеті. В наші загострені, екзальтовані дні ця тяга ще збільшилась і тим сильніше, що недавно за тими обр'яями сховалися від зору мої найкращі друзі.

До нас доходили постійні вісті з Києва, подавав їх сам Ольжич, як також наш офіційний кореспондент Петро Олійник. Там уже діяла нелегальна горстка наших людей, зформувалася символічна Українська Національна Рада, діяла українська адміністрація з її головою. Спочатку це був проф. Олександр Оглоблин, а згодом Данило Багазій. Було пущено в рух трамваї, електростанцію, водогін, телефонну сітку. Почало формуватися культурне життя з відділом культури й освіти, що його очолив Іван Кавалерідзе, почала виходити газета «Українське слово» за редакцією Івана Рогача.

І єдиний, кого там ще бракує, це я... І я мушу там бути. З приїздом Скрипника ця справа починає набирати реальних зарисів. Розуміється, це мусить бути ще один ризик, якась моя п'ята нелегальна границя до того місця, бо перепустки мені не пощастило здобути. Успішна поїздка Тані й Олени, як також багатьох інших, мене підбадьорила, і рішення запало. Хай буде, що буде!

Їдемо разом з Скрипником і його сином Ярославом, знаним нашим старим другом «фіятом», який був ґрунтовно зремонтований і виглядав, здається, надійно. Шоферує наш прекрасний шофер Трифон... Отже нас четверо подорожніх, а до того кілька мішків різноманітних харчів, бо думалося не тільки за наші власні шлунки, а за чисельних наших друзів, до яких ми їхали в гості. Ми ж бо знали, що Київ дослівно голодує.

І от, нарешті, та історична неділя, двадцять шосте число жовтня, восьма година ранку, те замурзане хмарами небо, яке погрожувало не лише дощем, але й снігом. Ми стартуємо від міської управи, нас проводять кілька друзів, ми радісно прощаємося, сідаємо до машини, рушаємо і їдемо під гору в напрямі сходу. Перед нами 318 кілометрів дороги.

Точніше — перед мною ще 318 кілометрів дороги... Бо почалася ця дорога багато років тому і щойно тепер кінчається. У липні 1924 року, у товаристві двох майже забутих друзів, Миколи Шедрина і Лонгіна Данилевича, коли я мав дев'ятнадцять років, я робив першу спробу дістатися до Києва. Це було за молоді, романтичної, зарозумілої Польщі, яка спеціальним законом міністра Грабського хотіла протягом двадцяти п'яти років обернути нас на поляків. Було знищене все наше шкільництво, наша гімназія втратила прилюдні права, її абітурієнти мусіли здавати окремі державні іспити, на яких їх нещадно «різали», а тих, що проходили крізь те вухо голки, все одно до державних університетів не приймали. Наші хлопці мусіли студювати поза кордонами, а це рідко хто з нас міг дозволити, бо самий закордонний паспорт коштував 500 злотих — сума у наших умовах немислима. Саме собою, що паспортів до Києва не було взагалі, а до решти країн видавалися лише благонадійним, якими ми в той час рідко бували. Розуміється, ні на яку державну службу ми не мали ніяких шансів, поведінка нашої окупації була нетерпима, образлива. Нас шикановано за семе вживання «гайдамацкей гвари», тобто нашої мови.

Що нам лишалося — нелегальщина. Це був природний наш клімат. Наші очі, душі і серця були звернені до сходу, там десь, двадцять кілометрів далі за Шумськом, лежала межа, яка нагло і свавільно перерізала живе тіло нашої землі і відділила нас від нашої батьківщини, від якої ми сподівалися захисту і зрозуміння. Тоді ще нас не бентежили всі ті дивовижні події, які там пізніше настали, а те, що було, — минуло.

Так, була революція, я сам їздив з обозом Будьонного, але все те відшуміло, відійшло, і настав мир. До цього часу в моїх вухах звучать слова Рильського, які я десь тоді вичитав:

Затихли мологи, не галасує форум,
На обриси домів вже впала голубінь.

І тільки іноді зарже далекий кінь,
Нагадуючи нам, що бережуть наш спокій,
Одважні вартові — струнки і бистроокі.

Я ніколи ні духом, ні серцем, ні розумом не був комуністом, не поділяв того вірування, не вважав його за господарську систему, але раз воно перемогло, а всі інші програли, що нам молодим людям залишалось? Взятися до науки, творчої праці, будувати нове життя — ніяк не наївний, цілком нормальний хід думання, якби не було десь там Сталіна, якого ми ще тоді не підозрівали і якого пізніше висловив Тичина:

Та нехай собі, як знають,
Божеволіють, конають —
Нам своє робить.

Я ще тоді не догадувався, що вірш Пушкіна «Бесы», якого я мусів вивчати з читанки народної школи, стосувався цієї справи, як також ще не вірив Достоевському, коли читав його також «Бесы». Думалося нормальними, не бісівськими, а людськими категоріями і не уявлялося, що інколи патологія й перверсія можуть замінити політику, а звичайна глупота — глум. «Ибо, en revanche, глупость, как и высочайший гений, одинаково полезны в судьбах человечества» (той же Достоевський).

Такого чарівного літа, 1924 року, я вибирався на Україну, до Києва, вчитися в університеті, на працю, куди вже пішло чимало моїх товаришів. Деякі з них не мали щастя, попалися на границі, їх покарано, але я вірю в своє призначення і ніякі перешкоди мене не зупинять. Батько не радо мене відпускав, мати квилала, що більше не побачимося. Щоб я не відійшов з порожніми руками, батько продав за шість царських золотих п'ятирублівок телицю і дав їх мені на дорогу. Тяжке прощання з батьками, бурхливе з товаришами, і прощай «матко-польско».

Але наша хоробра виправа скінчилася ганебною катастрофою. Біля Лановець, на границі, серед темної дощової ночі нас ошелешило несподіване польське «стуй!»; нас спіймали, везли назад до Крем'янця, передали «дефензиви», багато питали, досить били, дома зробили трус, знайшли наші гімназійні журнали, які я редагував, пришили до цього нелегальщину, додали пів року в'язниці, відібрали мої п'ятирублівки (які щойно тепер у Рівному повернув мені Соколенко) і окремо, судово дали тридцять золотих карі за нелегальний вивіз золота.

А головне — перервали і знівечили мою науку. Я повернувся з тієї ескапади аж у січні наступного року, отже рік пропав, а коли пізніше відновив навчання, — прийшла військова служба. І новий нелегальний похід, на цей раз на захід і на цей раз щасливо.

Це був єдиний вихід з становища, і вихід добрий. Бо дома я вже не мав місця, поліція ходила по п'ятах, перспектив на майбутнє ніяких.

Але будши в Німеччині, я все таки не забув про Київ. Там тоді бушувала Україна Скрипника й Хвильового, мене тягнуло туди багато магнетів, а головне . . .

. . . Головне, те головне: моє нестерпне, безупинне, невідступне бажання писати. Бути письменником. Ще будши дома, я згрішив новелькою в журналіку «Наша Бесіда», що виходив у Варшаві за редакцією невтомного редактора Володимира Островського. Сталася ця епохальна подія на весні 1926 року, але що новелька . . . У моїй теці лежали грубі рукописи, а в моїй голові ще грубіші пляни. Десь з сімнадцятим роком мого життя посіла мене ця пропасниця, з якою я просто не міг дати ради. Я писав днями й ночами, я занедбав навчання, за мене почали хвилюватися батьки: «От буде босяк-ледащо, не здібне навіть до хазяйства». І по своєму вони мали рацію, бо що те писання значило? Для чого воно? Жадоба світу, знання, слави у селі, «на краю світу», під глухою, мертвою, зачумленою поліційним терором границею . . . Що за дика примха! Мене ввало на куски бажання вирватися звідсіль, отрясти порох взуття і відійти на другий «край світу». Я був на краю відчаю, а тому моя військова служба, видалася мені неповторною нагодою позбавитися того кошмару. Здавалося, що якась почварна сила бавилась зі мною, як кіт з мишею, і єдиний вихід з цього — кинутись тій миші на свого ката і вбити його.

У Німеччині я вперше пізнав, як виглядають культурні люди. І, здається, коли б я там лишився, я мав би нагоду пізнати і культурне життя. Не знаю чому, але це мені дуже легко давалося. І тут я навчився бачити одне почварне явище, що у нашому слов'янському світі три чверті наших життєвих труднощів походить від нашого невміння поводитися з людиною по-людськи. Можливо, це брак виховання, але дуже можливо, що це просто ті «біси», або той «мелкий бес», про якого так добре писав Федір Сологуб — маленька, збиточна потворка нашої душі, яка безнастанно мучить нас бажанням мучити один одного. Я навчився розуміти, що колективізація не страшна на сторінках томів Леніна, але вона страшна на полях і селах України, за мурами Кремля, у підвалах луб'янок, на сибірських каторгах — скрізь там, де практично діє «мелкий бес» Сологуба.

Сталін — це суперреалістичне, гіперболічне втілення нас самих у людську подобу. І мало між нами таких, які не хотіли б бути хоч маленьким прообразом цього ідеалу. Німці, що спробували з цим зрівнятися, були жорстоко покарані. «Что русскому здорово — немцу смерть . . . »

А все таки я не думав лишатися в Німеччині — мене тягнув

Київ. Бажання «бути письменником» — основне бажання, а бути ним можна тільки в Києві. Мене опанувала докраю одна ідея — написати епопею у трьох частинах, з трьох різних періодів — княжого, козацького і сучасного, діятись має це обополи ріки Дніпра, а назва її — «Дід-Дніпро». Дніпро — вісь, на якій обертається наша планета від Перуна і до наших днів.

Я збирав матеріяли, читав відповідні твори, вичаровував образи, підшукував типи, але як це можна зробити тут над Одрою, коли це має діятись над Дніпром? З центром у Києві. На горі, де стояв Перун, де княжив Володимир . . .

Як можна це зробити? Дуже просто. Піти до Києва і зробити. Чи це справді така наївна думка? Що в ній наївного? Йдуть же інші до Африки, до Австралії, до Японії, переїжджають океани, забираються на Аляску. Чому б мені не бути таким Йозефом Конрадом чи Джеком Лондоном у моїй хахлацькій говірці. А чим вона гірша від всіх інших . . .

Але для цього треба бути в Києві, бути в Києві, бути в Києві! Байдуже, яка там влада, мене не цікавить влада, мене цікавить «Дід-Дніпро». І я зважуюся . . . Ще одна нелегальна границя, але я вже хочу зробити її легальною. Я пишу до советського посольства у Берліні, щоб мені дозволили їхати до Києва. По часі дістаю великий коверт, а в ньому безліч запитань. Хто я, що я, звідки, чого, чому . . . Питання, безконечні питання. Зайві, непотрібні, безглузді питання, але коли це данина кесареві — хай. Старанно її віддаю, виповнюю, додаю певну кількість марок, відсилаю і чекаю.

А тим часом пишу . . . Знов та сама гарячка. Ночі і дні пишу. Пишу роман, у якому розв'язую страшну проблему «капіталізму». На мою думку, коли переможе соціалізм, він знову поділиться на націоналізм. Людина, мовляв, питання органічне. Появляться нові протиставлення. Появиться Китай, появиться Африка . . . Далєбі це вже заперечення інтернаціоналу, але не зважаючи на це, посилаю своє писання на адресу: Державне Видавництво, Харків, вул. Карла Лібкнехта 3.

Несамовита думка? А чому? Що я дискутую з «Азбукою комунізму» якогось Бухаріна? Що за наївність. Чому не можна дискутувати з Бухаріном? Справа цілком академічна. Чи не можна глянути на деякі речі понад ними з іншої точки? Розумію, розумію — є либонь і т. д. . . . консеквенція явищ, якої не слід порушувати, але є також певне бажання не конче їй коритися. «Азбука комунізму» для мене така ж банальність, як і барва сірого кота, чому маю з нею обов'язково погоджуватися?

В кожному разі я вислав своє писання і чекаю наслідків. Минають місяці, і відповідь приходить, але не з Харкова, а з Берліну. Якийсь Василь Мороз пише листівку, що рукопис мій

там дістали, що його читали, що він «зраджує талант», що він вимагає багато обробки, а головне — достотної зміни поглядів на багато деяких питань. Чекає відповіді. Берлін, така то вулиця, такий то готель.

З вимогами обробки погоджуюся, але чи слід міняти погляди людині, яка звикла не ходити второваними дорогами, а бачити деякі явища по-своєму? Ні, ні, шановний пане Морозе. Я своїх поглядів не міняю, а лише їх висловлюю, інакше я не буду мати поглядів взагалі, а користатися лише чужими. В цьому дусі і пишу відповідь, але видно вона була «зарозумна», бо іншої на це реакції не прийшло.

А по часі прийшла відповідь з посольства; чемно, дипломатично, висилаючи назад не витрачені марки, але не деякі мої документи, мене повідомлено, що моє прохання переїзду до УРСР не знайшло позитивного рішення.

Як справді мудро, це було, здається, десь з початком весни 1929 року, саме тоді, коли у львівському «Літературно-Науковому Віснику» появилися перші мої новелі, і розуміється, у царстві «азбуки комунізму» ледве чи вдалося б мені знайти місце. Але всі мої спроби прорватися до Києва ганебно зникають, всі дороги до нього наглухо закриваються, «Дід-Дніпро» відходить у безвість, а на його місце приходять скромніша «Волинь». А може в цьому була також «рука Божа», бо всі мої товариші, які мали «більше щастя» прорватися туди, як правило, загинули.

А все таки я не безнадійний фаталіст, не вважаю це чистим випадком. «Випадки, — казав Люї Пастер, — сприяють приготуваній думці». Для того, щоб щось сталося, треба ідеї, бажання, акції, ризику.

Дорога до мого Києва була свідомо довга, старанно вибрана, не була проста, але завжди в одному напрямку. Бувши в Німеччині, я часто чув, що можна це зробити значно простіше, без затрати такої енергії, але я не завжди міг їм пояснити, що в нашому просторі домінує одне прокляття, яке всі наші прості, ясні і нормальні дороги обертає у заплутані, безглузді лабіринти. Прокляття, що його годі обійти розумом.

І от сьогодні я роблю останню рунду моєї не простої, довгої дороги. Те саме наставлення, те саме спрямування, та сама ситуація. Що це вже не Річ-Посполита, не «братній Советський союз», а лише скромне, безіменне «Ост», справи не міняє. Передо мною та сама заборонена границя і той самий Київ. І так само може чекати мене те, що чекало сімнадцять років тому, бо в моїй кишені ніякого формального дозволу, лише моя особиста воля.

Я хочу і мушу бути в забороненому для мене Києві — Польща не Польща, союз не союз, ост не ост, хочу стояти на горі

Володимира і бачити простір, по якому пройшли скити, гуни, печеніги, варяги, монголи, слов'яни — всі ті, що їх кров тече в моїх жилах.

І це ще один випадок, що я мушу бачити його у такий якраз час, що нагадує 1162 рік, коли там бушував Андрій Боголюбський, або 1240 рік Батия, внука Темуджіна, вождя всіх монголів, а тепер рік Гітлера, вождя свіх німців.

Ми ідемо, беремо швидкість, у передню шибку б'є мряка, обрії невиразні, дерева безлисті, дорога асфальтована, мокра, хвиляста, придорожні оселі повиті мрякою... Перед нами схід, до якого я вперше вриваюся, наближається остання точка колишньої польсько-советської границі Корець. Звідсіля починається автентичний світ Кремлю епохи Сталіна, краєвид нагло міняється, в повітрі чується присмак залишків революції, зникають садочки, огорожі, клуні, повітки, в тумані видніються лише окремі невиразні обшльогані дощами хатки. «Скучно, скучно поневоле», — сказав би Пушкін.

І ніби за домовленням зараз за Корцем зустрічаємо колону полонених, розтягнуту довгою смугою здовж дороги. У цьому мокрому, туманному, холодному повітрі ті закутані в лахміття фігурки ледве тримаються на ногах і нагадують шматки землістої глини, яка побувала в руках якогось екстремно абстрактного скульптора, на подобу Барляха, з чого вийшла фантастична різьба з назвою «Танець страхіть». Ось вона «модерна доба», та абстракція, «деструкція форми», яку ми не хочемо сприймати. Це та суперреальна наддійсність, яку принесла нам епоха «великих вчень», великих учителів, як сказав би Хвильовий. Наслідок зудару сліпих пристрастей «ізмів»... Трагічні людські істоти, яким судилося попасти поміж ці жорна доби «голодної, як вовчиця», за думкою Ольжича. Я ще бачив полонених «проклятого царського часу» і можу їх рівняти. Тоді це були все таки люди, а тепер це лише фігурки, які інколи падають на асфальт, їх тут же на очах решти байдуже підстрілюють і лишають лежати купкою землістої глини з патьочками червоної рідини, яку поволі змиває мряка. Далі по дорозі купки стають все менше помітними, їх підбирає підвода, а червоні патьочки заливає небо.

У цю терпку, до краю зіпсуту, трагічно аморальну добу не легко знайти слово, щоб висловити той твердий біль, який, мов згасла в жилах кров, затинає дихання.

Наш моторний брат «фіят» на цей раз тримається цілком бадьоро, майстерня, видно, йому сприяла, він має завдання довести нас не лише до Києва, Скрипники мають намір їхати до самої Полтави, звідки походить їх рід, і це своє завдання наша мала машина виконує з честю. Вона біжить задавакувато вперед, ус-

пішно конкуруючи з іншими, багато показнішими її суперницями.

Ось під'їжджаємо до ще одного, вже цілком радянського містечка Новгород-Волинська. Коли я вперше під'їжджав до Парижу, моя цікавість не була більше напружена, ніж тепер. Але не бачу нічого несподіваного. Винятково витримана картина, допасована до цілоти стилю. Старі дерев'яні, з вигнутими дахами будиночки передреволюційного часу, до яких, крім лапи часу, не торкалася ніяка «модерна доба». Ніде й сліду чогось нового. І лише трохи далі на схід, дуже відокремлено, провокуюче недопасовано до решти ландшафту, кілька нових бльоків касарняного типу з брамою, глобусом («пролетарі всіх країн»), п'ятикутною зіркою, серпом і молотом... («Нагадуючи нам, що березуть наш спокій, відважні вартові», М. Рильський). Мене вражає виставова, балаганна, дешева помпезність цієї пропаганди. Всі ті брами зроблені з дощок, обмазаних вапном, які розсохлися і обмилися дощами. На тлі того погрузлого в давнину містечка це нагадує справді залишений цирковий балаган.

Дуже мало людей, і всі вони дуже відповідні до загального краєвиду. Облізлі шапки-вушанки, ватяні китайські заяложені піджаки-фуфайки і стоптане, невиразне взуття. Мене дивує, чому це все так нагадує Азію. Тож колись нічого цього не помічалось. Невже Сибір сягнув своїм стилем аж сюди.

Тут також ми мали нагоду бачити кілька бетонових бункерів так званої сталінської лінії оборони. Дуже прикметна справа: сталінська армія в різних місцях робила пару спроб опору, але ця «лінія» промигнула дослівно непомітно, так ніби її взагалі не існувало. Пригадуються сентенції Л. Толстого з «Війни і миру» на цю тему: чим більше ми до чогось готуємося, тим менше ми готові.

Але досить цих претенсій... Так можна затратити почуття реального. Пригадується лист Тані — «мені здається, що нас не треба питати, чому те зле і те не добре». Виходить, я справді когось питаю і комусь роблю докори. Вибач, мила, дорога Таню. Це докір не тільки «вам», це докір також мені. Для мене кожний такий деталь нагадує лише загальну концепцію цієї драми, у якій я сам відіграю також якусь, можливо, помітну роллю. І боляче мені це вдовище саме тому, що воно моє. Коли б це було в Африці, я вбачав би в цьому безрадному безладді лише екзотику, а тепер, zdeформований Заходом, я чіпляюся до кожної подробиці, бо вона разить мій непривичасний зір. Але чи маю я на це моральне право? Чи не є це байка про мавпу і дзеркало, яка свій власний вигляд звертає на своїх кумась? Бо коли б я був на їх місці і в їх умовах, я, крім тих балаганних глобусів, не побудував би нічого кращого.

Залишається хіба відкритим питання про умови, до яких мож-

на мати виправдані претенсії кожному з нас. Без сумніву весь цей балаган треба приписати на рахунок «колективного будівництва»... Без цього чарівного зілля навіть «проклята царська доба» виглядала більш ефектно. Так, я не належу до «кляси визискувачів», ні до царських монархістів, ні до «покоління проклятого минулого», але «амікус Плято, сед маріс аміка (ест) верітас».

До речі, ця частина української території ніколи не відзначалася надмірною красою своєї топографії. Праворуч і ліворуч із швидкістю шістдесятикілометрів на годину, минають одноманітні, плоскі, мокрі краєвиди, і вже біля полудневих годин ми в'їжджаємо до більшого старовинного провінційного міста Житомира — столиці колишньої моєї Волинської губернії. Дивовижно залишене збоку від залізничної лінії, колись тепла піч генералів на пенсії, пишних архиереїв і міцних, Рубенсового типу перекупок.

Перше, що впало у вічі, поминаючи звичайні стандарти советського передмістя — це великий, піврозвалений цегляний мур, з-за якого визирали хрести цвинтаря. Ми вже мали нагоду бачити, що цвинтарі взагалі перестали цікавити советську владу, гнів революції сягнув не лише живих, але й мертвих, можливо тому, що там стояли хрести, а також можливо, що в такий час, коли цілі покоління засуджені в жертву майбутньому, хто буде думати про предків, які ще, до речі, не вірили в нові корани, а тим самим позбавлені права пошани пролетарської етики і моралі.

Але й поза цвинтарем все тут виглядало цвинтарно... Поржавіла, сіра, запорошена, занедбана атмосфера. Нічого ніде нового. До всього ті окультичні написи — Укрглавхарчпромторг — спробуйте таке вимовити або зрозуміти. Враження, що майстри цих головоломок насолоджувалися псуванням всього, що потрапляло їм у руки — літери, слова, етика, естетика, мораль. І цей своєрідний садизм мав на думці спасіння людства всіх п'яти континентів — справді глобальна квазікосметика геніальних циркульників цієї апологетичної ери.

Розуміється, через Житомир пройшла війна і залишила на ньому свій слід, до цього тут недавно бушувала велика пожежа, але й раніше не було багато веселіше, про що свідчить хоч би той могутній собор у самому центрі міста, як символ минулого, який виглядає, ніби його багато ночей штурмувало чортівня з гоголівського «Вія». Обдряпанний, обколупаний, обгризенний, поржавілий, з вибитими вікнами і поломаними хрестами, він стоїть на широкій площі в центрі міста, як мара, як викид сумління, як рана прокаженого, біля нього день-щодень проходять тисячі людей, які дивляться і бачать цю травму, але, здається, нічого в ній не розуміють. І справді, як можна це зрозу-

міти? Невіруючим людям можна зрозуміти невіруючих у церкву, але як можна на європейському континенті розуміти невіруючих у естетику, культуру, мораль, етику? Як можна холоднокровно знущатися з архітектури, історії, свого власного сумління? Вибач, рідна Таню! Це не докори. Це лише питання.

І, як додаток до цього, під цим самим обідраним собором, на голій брукованій площі, нічим не захищені, виразно виділялися два горбики свіжої землі з деревяними на них хрестами. Тяжко повірити, що тут недавно знайшли свій життєвий кінець двоє найчільніших діячів українського модерного революційного опору — двоє довголітніх, невтомних шукачів розв'язки національного питання цього простору — Омелян Сенік і Микола Сціборський.

Скільки разів я зустрічався з ними у Празі, Відні, Парижі, так недавно в Кракові разом з ними мешкав, але хто міг допустити, що саме так, що саме тут закінчиться їх земна дорога.

Та коли вникнути в глибину і цілість цього комплексу явищ, можна знайти приблизну їх дефініцію, що на мові французів зветься «револосьйон», а на нашій це буде «різкий, стрибкоподібний перехід від одного стану до іншого, від однієї вартости до іншої», як це каже словник чужих слів, або ще краще «нещадної, свавільної операції духового організму народу», «повстання мас», як сказав би Ортега і Гассет. Весь цей гігантський смітник на плянеті, на якому валяються викинуті собори, могили предків, людське сумління, здоровий глузд, любов до ближнього, закон і порядок, — все це разом, не раз називано «присмерком богів», «дер Унтерганг дес Абендляндес», зміна вартости епох. Яка садистична ломка всього, що має вартість, який невмолимий гнів малих і вбогих, яка дорога ціна масовій посередності. Європа вмирає не на Заході, вона вмирає в Житомирі.

Але нема часу, ідемо далі. Хочемо їсти, та нема відповідного місця. Лишаємо нерівні бруки Житомира, його передмістя, казарми, залізничу станцію, аеродром і знов вириваємося в простір. Погода гіршає, до холодної мряки додається сніговія, нам тісно, невидібно, шукаємо відповідного місця для зупинки, пробігають придорожні поселення, окремі хатки; нарешті, пройшовши ще кілометрів десять, беремо першу ліпшу придорожню оселю, яка стоїть відокремлено і самотно збоку на горбику.

Зупиняємося обіч дороги, забираємо мішок з харчами і йдемо до дверей оселі. На наш стук відчиняє худенька русява, легко одягнута дівчинка років дванадцяти. Не була здивована, несподівані гості, мабуть, для неї не новина. Питаємо, чи можна зайти. Вона впускає нас до невеликого, півтемного приміщення з одним віконечком, лавою і столиком, що нагадує півсіни, півкімнату.

Питаємо дівчину, чи вона сама, як вона зветься, де її мама. Довідуємося, що з нею її сестра Лена, а сама вона Віра, а мама скоро прийде. Її ясні очі дивляться приязно, ніякого здивування чи недовір'я. Заявляємо, що хотіли б тут перекусити, що ми маємо все з собою, що не будемо нічим її турбувати. О, пожалуста . . . Запрошує до другої, більшої, яснішої кімнати, де більше меблів і навіть бачимо на покуті три до невпізнання почорнілих іконки.

Ми зацікавлені, бо вперше бачимо мешкання людей по цьому боці, воно відзеркалює ті самі загальні правила й мірила, що їх бачимо на кожному кроці. Ця хатка напевно будована за якогось імператора Олександра, напевно бачила кращі часи, по-своєму була модерною, не конче селянського типу будовою, але тепер це був клясичний зразок всесоюзного соціалістичного добробуту. Розхитані, вичовгані меблі вимагали милосердя, радикальної революції і зміни варті, її стіни, стеля, поміст і все інше винятково надавалися для ленінського окреслення «собачої буди».

Правдоподібно, вона вже давно не бачила постійного власника, дуже можливо, що його вигнано, репресовано, заслано або просто, як казав Гоголь, він «навіки відрікся від дому, від рідної берлоги і пішов вештатись по ярмарках з купцями», але що тепер купців замінили «лишенці» та «позбавлені прав», він міг також вибрати якийсь Донбас, щоб «набувати пролетарський стаж».

По дорозі ми бачили чимало таких осиротілих хаток, здебільша самотньо, але інколи і більшими поселеннями, які позначала одна разюча прикмета: їх абсолютна, засаднича відокремленість від решти світу — ні кола, ні загорожі, ні деревини, інколи з причепю, інколи без, але завжди старанно обдірана і зразково занедбана. Видно, що вітер витанцьовує з ними гопака, дощі обмивали їх до живого, а час безтурботно топтався по їх зарослих мохом стріхах.

Воістину, позбавлення ознак приватної власності було досягнуте досконало, ніщо не нагадувало, що така споруда комусь належить, що за неї хтось дбає і що вона має під собою взагалі якийсь юридичний ґрунт. Здавалося, що вона висить у повітрі і тільки на хвилину спустилася з своїх нейтральних висот у цьому випадковому місці.

Але годі з цим, маємо свої турботи. Окупуємо розхитаний столик у куті під святим Миколою, розкладаємо наші «Божі дари», запрошуємо обох дівчаток, наливаємо по чарці і їмо. Навинулася господиня. Загортаємо і її до гурту. Після першої чарки ми вже свої, по наших одягах і мові вона одразу догадується, що ми «западнікі», вона вже бачила таких, а сама вона також не «здешняя», а «городская», київська, але там тепер «тяжело з про-

дуктами», а тому вона переїхала з дітьми сюди. А де ж її муж? В армії. Був шофером, «харашо» заробляв... А хто тут мешкав раніш? Її дядя. Виїхав, куди «неізвесно»... — і махнула рукою. А чи вона українка? О, канечно! У неї тільки язик не зовсім чистий, але он її дівчата ходили до школи, де вчать настоящим українським. А чому вона не говорить чистим сама? А! Знаєте... Забули. Всі так говорять. Всьо равно...

Відома пісня, чуємо її не вперше, Гітлер рішуче помилився, коли думав, що він винайшов в Європі Індію. Ця Америка давно вже відкрита іншими.

Ми цікаві б розмовляти більше, бо її «нечистий язик» — язик дійсности, і з нього можна більше довідатися, ніж зі звітів Академії Наук при вулиці Володимира. Це той центр тяжіння, на якому базується весь комплекс нашої проблематики.

Але земля крутиться, і ми мусимо за нею поспішати, прощаємося з молодичею, її дівчатами і відходимо. Надворі далі дощ і сніг, при виході натикаємося на ще одного гостя — мокрого, змерзлого, у шапці-вушанці, з батогом дядька. Проситься на ніч і показує на підводі, що стоїть на дорозі під дощем, на якій ледве помітно кілька інших закутаних, зігнутих фігурок... Жінка, діти, вертаються додому... Молодиця пробує боронитися, мовляв, без перерви подорожні, але дядько настоює: «Де небудь, аби під дахом, ради Бога... То ж дивіться, яке діється...»

Нічого справді не вдієш, ми також підтримуємо дядька, і молодича погоджується.

Було мрячно, непривітно, помітно темніло, дорогою з гуркотом пролітали великі, тяжкі військові машини, і їх масивні колеса сердито шкварчали по мокрому асфальті.

З вдячністю втискаємося до нашого тісного «фіята» — оцінюємо його добродійства, обгортаємо ноги пледями і разом з іншими машинами, простуємо далі.

Перед нами невиразна, у мряці лінія дороги, долина річки Тетерів, понтоновий міст, зліва містечко Коростишів, якого не можемо бачити, а взагалі це стара Брест-Литовська дорога, історична путь «на ляхи», головна стратегічна артерія царської імперії, найрухливіша траса перекладних диліжансів, що про них ще й досі свідчать заїзні станції, будовані за одним зразком у певних проміжках здовж шляху. Перетинаються перехрестя на Коростень, Радомишль, Мик-город, мости Смолки, Тетерева, Вздвигі, Ірпеня — назви, що нагадують перші лекції про древлян, походи Ігоря, його трагічний висновок, його мстиву жінку Ольгу — древній, забутий закуток нашої землі, запілля Волині, передпілля Києва, що його хотілося б бачити не з такої легкої віддалі, а там, на місці, де діялась початкова дія історії предків.

Але наша мета інша, наша машина невтомно біжить своєю дорогою, крізь її заляпані вікна мигають телеграфічні стовпи, поля, окремі оселі, окремі дерева, і десь там далі, мабуть, на ірпенському мосту, нас чекає доля контролю документів.

І як вона нас зустріне? Вивезе чи не вивезе? Вайс ще в Рівному попереджав, що це може скінчитися не Києвом, а одним з чисельних концентраків райху. Але Бог не без милости, козак не без долі, філософія мудрого Купер'яна «якось то буде» по нашому боці, а взагалі «мні отмщеніє і аз воздам», як каже Христос, а на нашій мові війни, це зветься «гра ва-банк». А є ще й така приказка: хто не ризикує, той в тюрмі не сидить. Війна сама собою суцільний ризик.

Але все таки було б дуже печально, коли б, наприклад, замість «Київ, Брест-Литовське шосе, 78.86», де мешкає один з наших київських друзів і де ми маємо намір зупинитися, та сталося щось гірше. Але геть з такими думками! Уся моя дорога від самої Праги, через усі границі була успіхом, чому б це урвалося аж тепер? Вірити чи не вірити в приречення? Вірити, коли нема іншого виходу.

І я справді вірив, багато років... Вірилося, завжди вірилося, не було сумніву. «За рік у Києві», «побачимось у Києві», «зустрінемось у Києві». Скільки це років повторялося? Коли я відходив з свого мешкання у Празі — відходив до Києва, їхалося не до Берліну, а до Києва, не до Кракова, не до Варшави, а до Києва. І невже аж тепер мало б статися інакше? Ніколи!

Це переконання було таке всеобіймаюче, що коли ми виїжджали з Рівного, ми ані на хвилину не сумнівалися, що наша подорож мала б бути неуспішною, ми про це ні разу не говорили, а як думали, то лишень самі з собою, не надаючи цьому великого значення. І щойно аж тут, на цьому останньому етапі, нас почало непокоїти вагання... Але вже не було повороту, нема назад, є тільки вперед.

Нарешті, здається, саме те останнє приречення — контроль, на що вказує більше скупчення машин і сповільнення руху. Дорога помітно хилиться вниз, інколи треба зупинятися і чекати, нерви починають грати, очі гіпнотизують мрячний простір, у якому гудуть мотори, поблискують сяйва прожекторів, поволі наближається понтоновий міст, і вже видно рухливі силуети військових жандармів у сталевих шоломах, мокрих гумових плащах із бляхами у вигляді коцюби на грудях, вони поблискують електричними ліхтариками та зупиняють машини. Крок за кроком наближаємося до них, наші особисті посвідки напоготові, переднє вікно нашої машини відчинене, я вже готовий до розмови.

В'їжджаємо на міст і зупиняємося... Миттю до нашої шиби

нахиляється велике мокре червоне обличчя в шоломі, і ми чуємо енергійний, гострий запит:

— Габен зі папіре?

— Яволь! — вирвалось у мене автоматично в тон запиту.

— Льос! — чуємо згори той самий голос, а рука в шкіряній рукавиці махнула ліхтаркою в напрямі сходу.

Неповторна мить! Наша машина, здається, підстрибнула від захоплення і побігла в морок за іншими. Сам не знаю, звідки взялося в мене те категоричне «яволь», але це було воно, що нас вивезло. Чверть секунди вагання значило б катастрофу.

А так ми — у Києві, це ось сосни Святошиного, поміж ними вехтенські дачі, а той он трамвай забіг на цю останню зупинку від самого Хрещатика. А я здійсмаю капелюх і мовчазно вітаю трамвай разом зо всім іншим, що бачать очі. І я вже не знаю, як це назвати, але в кожному разі моя дорога, яка почалася у липні 1924 року, переможно скінчилася. За цей час наша планета зробила сімнадцять орбітних кружлянь, за цей час зірвалася друга світова війна, впало дев'ять держав, на схід послано сто тридцять дивізій... І все це для того, щоб я міг переможно, на білому коні в'їхати до цього древнього града моїх предків.

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ

«СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА В УРСР»

Книжка розміром на 380 стор. містить широкий критичний огляд сучасної радянської літератури з низкою екскурсів в історію її становлення, літературних портретів тощо. Крім того, на матеріялі найновішого часу автор обговорює тенденції й перспективи дальшого розвитку літератури в УРСР.

Ціна книжки: в Німеччині 12 н. м., у США — 3,40 дол., в ін. країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

*

Цінним доповненням названої книжки є

«ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР»

Ціна книжки: в Німеччині — 10 н. м., у США — 2,95 дол., в інших країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

Замовлення на обидві книжки приймає —

Verlag „Sučasnist“, 8 München 2, Karlsplatz 8/III, Deutschland.

А. ФЕЙГЕЛЕС: ОРИГІНАЛ І ПЕРЕКЛАД

Давид Гофштейн у перекладі Павла Тичини

Два великі поети з України: один — український, другий єврейський. Обидва одного віку й обидва майже одночасно почали писати. У 1964 році єврейському поетові минуло б 75 років. Але до цього ювілею він не дожив. Йому вкоротили життя під час ліквідації єврейської культури та її діячів у СРСР сталінською вбивчою машиною в 1952 році. Як тепер стало відомо, він, відсидівши у в'язницях та льохах НКВД з 1948 року і пройшовши через катівські допити слідчих, збожеволів і так закінчив свій страдницький життєвий шлях.

Ім'я українського поета — Павло Тичина, єврейського — Давид Гофштейн.

Гофштейн переклав багато з українських поетів. До речі, йому належать найкращі переклади поезії Тараса Шевченка єврейською мовою. Тичина переклав багато з Гофштейна і майже всю поезію Ошера Шварцмана, двоюрідного брата Гофштейна. Для цього Тичина спеціально вивчив єврейську мову, щоб переклади якнайточніше відповідали оригіналові з його всіма змістовно-мистецькими відповідниками.

Книжка Д. Гофштейна «Вибрані поезії» в перекладах українських поетів появилася в Києві в 1938 році за редакцією Максима Рильського. У цій збірці є також переклади П. Тичини. На цьому місці я пороблю деякі нотатки тільки з приводу перекладу поезії Гофштейна «Із циклу „Поля”» (в оригіналі — «Зимовими вечорами»), написаної ним ще в 1912 році. Поезії цього циклу — це найбільше відомі і, може, найкращі твори справді великого єврейського поета, тоді лише 22-річного юнака. Цими поезіями він відкрив нову, так звану «київську добу» в єврейській літературі. До групи поетів цієї доби належали, крім Гофштейна, Ошер Шварцман, Лейб Квітко та інші менше відомі поети, а з прозаїків — старші віком Давид Бергельсон і Ністор.

Це був новий, рішуче новий поетичний заспів юного співця. Новий своїм єврейським тоном, сумний та проте молодод-свіжий своїм широким розливом.

Яка чудова поетична зустріч! Два великі поети зустрілися на пісенному шляху, два могутні голоси злилися разом в одне. Один затягне, а другий підхопить. Проте, скільки самобутнього та глибоко

поетичного в перекладах Павла Тичини, що не надивуешся! Тичина не тільки строго дотримується ритмічного розміру і кількості строф та рядків, він взагалі не виходить поза межі змістової та художньої єдності твору. А якщо немає змоги (наприклад, через розмір, риму тощо) точно дотриматися оригіналу, Тичина завжди знаходить щось інше, подібне та відповідне до оригіналу і часто цей «тичинівський відповідник» доповнює поетичний задум Гофштейна. Тичина ніколи не вживає декоративного, він не заповнює рядки штампованим або вигаданим. Він знаходить найхарактерніше, найвідповідніше до того побуту та середовища, що становить зміст і своєрідність поетичного обличчя даного твору в його оригіналі.

Вірш, яким починається «Із циклу „Поля”», звучить у дослівному перекладі оригіналу так:

Зимовими вечорами, в російських полях —
Де можна бути самотнішим, де можна бути самотнішим?

А в перекладі Тичини:

В російських полях, у вечірню суботність, —
Яка там самотність, яка там самотність!

В оригіналі початок ведеться з зимових вечорів з дуже яскравими малюнками вечірньої темряви та білого снігу. Пригадаймо на цьому місці подібне в Александра Блока: «Чорний вечір, білий сніг» (в його поемі «Двенадцять», написаній вісім років пізніше, в 1920 році). Зимовий вечір — це заспів, пісенна та логічна вісь вірша; це — поетичний берег, від якого відпливають і до якого причалюють човни інших ліричних рядків. Це — чудовий поетичний винахід, незабутній пейзаж, освітлений та озорений сумним присмерком відмирання дня і тремтячим блиском сніжного срібла. Друга частина рядка («в російських полях») розгортає іншу моторошно-величну картину — безмежний простір без якоїсь живої істоти; тільки небо і засніжена далечінь — вечірня засніжена пустеля.

Як передав Тичина ці два рядки українською мовою?

В нього новий, дуже вдалий словотвір «суботність», що визначає душевний та моральний стан, який приносить євреям цей святковий день (субота). На перший погляд могло б здаватися, що в окресленні «суботність» є тільки щось побічне, а то й недоречне. Але хто знає єврейський побут (а кожний єврей знає його дуже добре, зате не-єврей може схопити його тільки великою мистецькою інтуїцією), той вичуває особливість суботнього вечора чи, за Тичиною, «вечірньої суботности». В євреїв існує легенда, що на весь суботній день у кожного єврея вселяється ще одна т. зв. «додаткова душа» («Нешоме есейре»), яка викликає в нього святковий настрій та спокій. А в суботній вечір ця «додаткова душа» покидає кожного єврея і тоді з ґришної землі зникає священний спокій — починається новий тиж-

день з усіма бідами і турботами. У своїй баладі «Принцеса Субота» Гайнріх Гайне розповідає про принца Ізраїля, зачарованого в пса, який у ніч з п'ятниці на суботу приймає людську подобу, щоб у ніч з суботи на неділю знову повернутися в пса.

Третій вірш у циклі «Поля» Гофштейн цілком присвятив суботі.

Зайшла субота вже...
Ой, сніжна туга!

Отож Тичинине «у вечірню суботність» чудово гармонізує з другим рядком «яка там самотність» і якнайкраще передає художній задум поета Давида Гофштейна. Друга строфа цілковито відповідає оригіналові; третя в перекладі має додатки і ці нові деталі тільки доповнюють картину оригіналу та роблять цю картину навіть ще яснішою. В оригіналі в дослівному перекладі читаємо:

Позаду в єдиному сумному кутку
Печально гаснуть блискотливі пояси.

А в перекладі Тичини:

Позаду в кутку десь, де обрій, ліси,
Ще жевріють-гаснуть смутні пояси.

Тут маємо додатки перекладача «обрій, ліси». Який це майстерний мазок маляра-поета! Однак ці додатки поширюють картину далекого, безмежного і роблять самотність юнака в засніженій пустелі («Засніжений шлях, посередині я») ще жахливішою та болючішою. Також у наступному рядку Тичина не вжив характерних для нашого часу поетичних штампів у стилі «печально», «печаль», а утворив на зразок слов'янських ідіом «жеврють-гаснуть». І цим він надав рядкові живучої поетичної сили.

Дуже вдало перекладена сьома строфа, яка в оригіналі звучить:

І вузький мій світ, і мале моє коло —
Раз на два тижні з хутора до містечка.

В перекладі Тичини:

Тісний виднокруг мій, вузький мені світ.
І раз у два тижні в містечко чуть світ.

Тут не тільки вдала рима: двічі вжито слово «світ»; раз у властивому значенні — всесвіт, земна куля; другий раз у значенні — світанок. Риму «світ — світ» уведено не для простої гри слів. Увесь сенс цього циклу поезій лежить у тому, що бурхлива душа юнака прагне піти в широкий світ, до світла науки, до діяльності. І ще одна важлива рима. Це «чуть світ» відіграє тут подвійну функцію: воно, з одного боку, підкреслює дуже істотний побутовий деталь, бо

з хуторів та сіл люди вирушали вранці, удосвіта, а, з другого — воно мальовничо відтворює ситуацію давно проминулих часів. Якщо ближче придивитися, як майстер українського вірша переклав цей цикл поезій Д. Гофштейна, то видно, що у своїх перекладах він широко та сміливо впроваджує багато хутірських і містечкових побутових деталей. Тичина просто закоханий у конкретні побутові дрібниці. Через це його малюнок стає не тільки ясніший, але й емоційніший. Зате картини Гофштейна в оригіналі рафінованіші. В нього далеко більше тіней та півтіней, ніж світла, його постаті та речі проявляються не так виразними барвами, як радше відтінками тіней і півтіней. Для прикладу порівняймо уривок з третього вірша циклу, який в оригіналі звучить:

У маленькій крамничці
Вже чекають двое:
Смаглява дівчинка
І чорний бутель.

У перекладі Тичини:

В крамниці тінь чека,
Одна, ще й друга:
Маленька дівчинка
Й бутель на гас.

Смаглява дівчинка і чорний бутель — це два об'єкти на фоні картини суботнього вечора в хутірській крамничці. Накреслені вони двома темними кольорами, бо Гофштейн — імажніст, який сприймає речі насамперед у їхніх кольорах чи в кольорових тонах та півтонах. Тому в нього зіставлення «смаглявої» дівчинки з «чорним» бутлем. А проте, яким рафінованим не був би образ Гофштейна, Тичинина інтерпретація цього образу («бутель на гас») дуже тонко передає побутову ситуацію, і цей деталь безумовно є поетичним винаходом Тичини.

★

Далекі роки юнацтва. Два великі поети на рідній Україні: один український, другий — єврейський. Минуло 75-річчя одного, наближається — другому. Але мій улюблений співець, мій старший друг та вчитель Давид Гофштейн не дожив до свого 75-річчя — він передчасно похований у сирій землі, замордований невинно і безпідставно.

Нехай ці рядки будуть скромним спогадом над невідомою могилсю видатного єврейського поета.

Нехай ці рядки будуть також висловом подяки співцеві землі української, авторові безсмертних «Соняшних клярнетів». Довгі творчі роки йому, Павлові Григоровичу, творцеві прозорої поезії та співцеві прозорої правди, що їх він шукав у свої юні роки.

ЕМАНУІЛ РАЙС: ЕСТЕТИКА Й ЕТИКА

He questioned softly „Why I failed?“
„For beauty“, I replied —
„And I for truth — themself are one —
We brethren are“, he said —
Emily Dickinson

З першого погляду здається, що поставити ці двоє слів поруч — блюзнірство! Та ще етику на другому місці! Це безсердечний, нелюдський снобізм, найточніше визначення жорстокості.

Бо жорстокість же в тому й міститься, що людина оплачує своє задоволення чужими стражданнями.

Хіба не жорстокість, наприклад, виконувати сюїту Баха або читати поезії Гете, знаючи, що саме в цей час десь мати ридеє над трупом свого сина і в НКВД кат натискає помпою повітря в гумову сорочку жертви? Навіть сам Тичина писав: «Жорстокий естетизме! — й коли ти перестанеш любити з перерізаного горла?»

І взагалі як може доросла людина, яка розуміє бодай з чужих слів і з чужого досвіду всю безодню людського страждання, незчислимі сльози, що неперестанно ллються на всій земній кулі, найчастіше безвинні й даремні, як може така людина звертати увагу, брати поважно іграшки й забавки, що їм наймення естетика, та ще й витрачати на них дорогоцінний час, потрібний для врятування тих, що гинуть.

Коли дійсно підійти до цього питання з усією серйозністю, якої воно заслуговує, тоді далєбі є над чим замислитися. Тільки ж... якби хоч будь-хто клопотався рятунком потопельників, бодай у вільний від слухання бахівських сюїт час...

Так що коли придивитися ближче, поставлена нами в наголовку проблема не здаватиметься ні легковажною, ні безсердечною, а, навпаки, цілком реальною і навіть насущною.

Звичайно, краса — одна з найбільших у світі таємниць. Більше того, вона, можливо, і є основна таємниця таємного. Бож, не зважаючи на багатівкові зусилля мислителів, її суть і досі лишається незбагненою і навіть невловною.

Ніхто не може мені сказати, в чому краса полягає чи чим красне відрізняється від потворного, хібащо скаже, що одне «подобається» і «приємне», а інше «не подобається» і «неприємне», а це ж нічого

не пояснює. Не менш таємничою лишається роля і доля краси в світі, її призначення і сенс, її «чому» і «пощо».

І все таки предмет, позбавлений таємниці, — завжди буває позбавлений і краси. Таємниця — єдине, що може надати і надає краси навіть смерті, без якої остання складається тільки з самого негативного, ніяк до краси не приналежного. Можливо, врешті-решт єдиним означенням краси, що витримує критику, буде вміщене в ньому посилення на наявність таємниці в даному предметі чи явищі. А з зникненням таємниці зникає і краса.

Не лише твір мистецтва чи явище природи, позбавлене таємниці, позбавлене смаку, — як овочева юшка без соли, але я не можу собі уявити, щоб можна було закохатися в жінку, яка зусім ясна, у якій ніякої таємниці нема. А коли у закоханих не лишається нічого невідомого одному про одного, нічого несподіваного, нічого нового, то це звичайно й означає, що їх любов вичерпана. У найліпшому випадкові від неї лишається побудована на взаємній пошані звичка.

Але загадка триває ще далі. Краса пов'язана з статтю настільки, що, здається мені, можна проблему статі звести до проблеми краси. А з статтю пов'язана більшість найгостріших людських переживань, особливо страждань. Так що в суті речі відокремлювати проблему краси від проблеми добра і зла — чисто спекулятивна, штучна, довільна, до того ж і гвалтовна стосовно дійсності, а тому й філософічно безплідна операція.

Любов без взаємності, наприклад, безумовно є одним з найчастіших джерел дуже сильних і глибоких страждань, вона найчастіше призводить до самогубства. І все ж, коли усунути з неї елемент краси, то хай що б не говорила закохана істота, її любов швидко зійде нанівець, як біль від укусу бджоли після усунення з пораненого місця джоло або як морська хвороба після виходу на суше.

І все ж безсумнівне, що з усіх відомих людині страждань любов без взаємності захоплює найглибші, таємничі й чуттєві сфери її істоти і виявляється часто найбільш судьбоносною.

Звичайно, в еротичі наявне ще щось дуже важливе — саме те, що викликає еротичний потяг, воно не збігається з красою як такою. Не кажучи вже про те, що часто потворна деформація або природне викривлення викликають дуже сильний еротичний потяг, навіть зовсім нормальна еротика, спрямована на властивості, які свідчать про фізичне здоров'я і плідність партнерів, теж чимось істотним не вкладається в площину краси взагалі.

Знамениті рядки Пушкіна про те, що «дева на скале прекрасней моря, волн и бури», завжди викликали в мене подвійне ставлення до себе: і так, і ні. Вірніше було б сказати, що «дева» привабливіша, що вона сильніше притягає увагу, ніж пейзаж. Бож привабливість дівчини ніяк не пов'язана з її мальовничістю, тобто з тими властивостями її зовнішності, які накликають саме естетичне вдовolenня. Бо основна властивість естетичного споглядання — це саме його без-

сторонність, його безвідшкодовний, безпричинний характер, що знаходить кінцеву мету в самому собі. А цього ніяк не можна сказати про споглядання еротичне, цілковито цілеспрямоване.

Звичайно, для побудованого на античному світосприйманні клясицизму голе людське тіло — альфа і омега всякої краси. Але він повнотою чужий, наприклад, особисто моему (та й не тільки моему: я знаю і кожен знає ще й стільки таких, що навіть захоплюються культурою Геллади і Риму, але вважають нічого не вартою «красу» античної скульптури, зовсім байдужі до неї. Тут я не одиниця, а вид) естетичному сприйманню. Споглядання людської наготи, яке хизується цілковитим виключенням еротики, здавалося мені завжди протиприродною, напушеною штучністю. Тим то Венера Мілоська й не існує для мене як мистецький твір, що вона еротично неутральна.

Для мене краса — тільки те, що якимось чином впливає на душу. При тому я, звичайно, відрізняю хвилювання естетичне і навіть метафізичне від еротичного. Але я не перестаю питати себе і світ про метафізичний зміст останнього.

У цій таки галузі треба також відрізнити потворне від відштвовхуючого. Якщо потворне (надмірна величина, повнота, викривлення ніг, а часом і горб) може викликати непереборне еротичне притягання, то відштвовхуюче явище (язва на оці, глибокі липкі рани, що викликають огиду, борода в жінки і т. п.) здібне погасити найсильнішу пристрасть.

І все ж зв'язок естетики з еротикою явний і необчислений своїми наслідками.

Візьмімо для прикладу горе матері при загибелі її дитини, яке вважається одним з найстрашніших страждань, відомих людині. І тут елемент краси і навіть еротики відіграє чи не вирішальну роль.

Можна оголошувати цинічними переконання Фройда, який зводить любов матері майже виключно до еротики, але не можна заперечити його аргументам ні гострої проникливості, ні глибокого знання людської природи, ні справжньої сили думки, ні вичерпної переконливості багатьох прикладів з його великого конкретного досвіду, на якому побудовані його теоретичні висновки.

Та й мені самому трапилося (і це лишилося одним з найважчих спогадів з моїх гімназійальних років) у глухому басарабському селі бути свідком розпачу матері, дівчинка якої померла на шкарлятину. Багато днів вона все згадувала золотий колір волосся дитини і те, що вона вже ніколи не зможе цілувати її шию. Кожен цей спогад викликав нові потоки сліз і стогони розпачу. Було ясно, що саме в цьому, як не еротичному, то явно пов'язаному з красою пункті й містилася головна гострота її горя. А я сам у той час навіть не знав, що Фройд існує на світі.

Цей мій життєвий досвід багатократно підтверджений лікарями, при чому відомо, що боротьба медичними засобами з стражданнями матері, яка втратила дитину, побудована головним чином на враху-

ванні еротичних моментів. Це стосується й найзавзятіших противників Фройда, хоч він яскравіше й найвиразніше сформулював цю засаду.

Та навіть як і не говорити про такі гострі й крайні випадки пов'язаного з естетичним переживанням страждання, як наведений вище, коли близько придивитися до життя, стане ясним взагалі глибокий і нерозривний зв'язок страждання з красою.

Страждання звичайно й міститься у відсутності гостро кінцевого мінімуму краси. Починаючи з тої миті, коли брак краси досягає певної, крайньої межі, настає страждання, яке зростає мірою зменшення краси і може стати нестерпним при повному її зникненні. Жити в дійсно до основ огидному світі людина не змогла б. Це й є пекло.

І навпаки, мірою зростання краси самопочуття людини стає, хай і непомітно для неї самої, все більше радісним, досягаючи екстази, яка й виявляється в спогляданні високих ступнів безприкладної краси.

Навіть коли говорити про таке найпростіше відчуття, пов'язане з найглибшими основами нашого біологічного буття, як відчуття температури, спеки чи холоду, приступне навіть клінічним ідіотам, — в чому ж воно виявляється, як не в приємності при помірній температурі чи в неприємності при відхиленнях її. Тобто те ж саме, що й при погляді на вродливу жінку чи гарну картину.

Звичайно, коли відповідне відчуття глибше й сильніше пов'язане з основними умовами нашого біологічного буття, воно сильніше й безпосередніше, ніж коли б цей зв'язок був віддаленіший. Але в основі це явища того самого порядку; різниця між ними кількісна, а не якісна.

На сорокаступневому морозі без пальта я можу не звернути уваги навіть на картину Ель-Греко чи Ван-Гога, але при нормальній температурі така картина щось додасть до відчуваної мною приємності.

Краса в звичайному розумінні слова — це ніби надмір добра, а добро — кінцевий для життя мінімум краси. Провести між ними чітку межу — неможливо.

Візьмімо інший приклад, менш гостро раціональний, ніж температура, але все таки життєво дуже важливий, — їжу. Коли, наприклад, закоханість чи взагалі схильність до еротичних спокус звичайно викликає симпатію третіх осіб, то зажерливість викликає відразу, зневагу і навіть глузування. Тому про цю ділянку своїх смаків і уподобань люди звичайно розповідають не так охоче. Тим не менше вони цілком реальні й поширені (хоча б завдяки своїй значно більшій приступності) ще більше, ніж потяги еротичні.

Біологічно їжа більш кінцева, ніж еротика, бо без неї не будеш жити, тим часом як без еротики біологічні функції не припиняються. І кожен з нас, хто голодував (а хто в нашу добу не голодував на своєму віку), знає, як далеко заходить гра фантазії на гастрономічні

теми. Вона набирає специфічних і незрозумілих Фройдіві, який ніколи не голодував, але цілком мистецьких форм. Особливо в літературі народів СРСР, де поезія про їжу в окремі роки посідає чи не яскравіше місце, ніж поезія про любов: Хлебніков, Багрицький, Лейб Квітко, знаменитий лист Драй-Хмари — це далеко не поодинокі приклади. І їм не можна відмовити високої мистецькості.

Але саме на забезпеченому й безтурботному Заході витворилося вельми складне мистецтво — гастрономія, що має багато захоплених adeptів, хоч звичайно про нього й не згадують в естетичних трактатах з своєрідного лицемірства. Але нас тут цікавлять не звичаї, а факти. Фактично мистецтво їжі існує і в стадії творчості (кухар), і в стадії споживання, і навіть у стадії фантазії — книги про нього і їх читання.

Де тут межа між красою й добром?

Нагодувати голодного, тобто дати йому шмат хліба — класична парадигма добра і добродійності. А от як помастити цей шмат хліба маслом — що ще далеке від гастрономії, — то ми вже непомітно, хоч і безсумнівно наближаємося до краси.

Шарль Моррас писав, що для нього шматок цукру — добро. Не розпатякування про благо ближнього чи про мир між народами, а... конкретний шматок цукру. Алеж без шматка цукру можна обійтися. Коли ж добро — це тільки те, без чого не можна обійтися, то чи не потрапляє і моррасівський, не менш парадигматичний шматок цукру теж до категорії краси, як і сюїта Баха чи вірш Гете?

Коли я слухаю сюїту Баха, я відчуваю, що мені краще живеться (я умисне зводжу проблему до її грубіших і простіших даних, які її явно не вичерпують), як і хворому, що приймає знеболюючі ліки. Де тут краса? Де тут добро?

Зв'язок еротики з красою ще явніший, але про неї ми вже говорили.

Краса існує у всьому, все нею перейняте до такої міри, що ми просто її не помічаємо, як повітря. Але зникнення її, як і повітря, відчувається болюче. Наприклад, коли гасне електрика і ми опиняємося в повній п'ятмі. По кількох перших хвилинах наслідком контрасту, який може бути й приємний, ми відчуваємо себе якось не так, сумно і навіть печально, а якби п'ятма продовжилася — тривання п'ятми або байронівське згасле сонце, — тоді це вже трагічний, незаперечний жах, який суттю своєю складається з продовженої до безмежності серії позбавлених краси моментів, так само, як і смерть близької людини, з якою мені було приємно бути разом.

Красу природи Бог створив не випадково і не даремно, а для того, щоб перебування людини в насиченому по вінця всілякими стражданнями світі було все таки можливе. Вона не «зайва розкіш», а життєва konieczність. Спробуймо тільки уявити собі наш світ, щоб він був назавжди позбавлений хоча б зоряного неба. У великих містах, навіть якби ми того й хотіли, ми часто його не побачимо, та зви-

чайно нам і не до нього. Але світ, у якому нема зоряного неба, коли замислитися над цим, був би такий моторошний, що й не знати, чи могло б людство в ньому існувати. І не хто інший, а вихованець ультрараціоналістичного 18 віку Кант побачив основу й джерело морального почуття у спогляданні зоряного неба.

Або коли уявити собі світ без зеленої трави й дерев, — це навіть було б ще жахливіше. Наші нащадки, які будуть пити молоко не від живої корови, що мукає й махає хвостом, симпатичної корови, яку можна погладити і яка лиже нам руку, коли дати їй якісь її, коров'ячі, ласощі, а від якоїсь огидної машини, уже з одного цього будуть багато нещасніші від нас.

Уся ця краса — основні кадри земного буття, так само істотна, як і наші біологічні потреби чи духові прагнення.

Багато хто вважає, що краса, зокрема в формі мистецтва, слугує нам тільки втіхою. А тому й значення її тільки другорядне. У першу чергу конечно усунути страждання, утіха ж при тривалій наявності страждання лише оманна видимість, яка ослаблює волю.

Мені здається, що дійсно ніхто не визначив ліпше від Н. Федорова суть найголовнішого і найсерйознішого, що є в світі, головного завдання, яке має розв'язати людина: боротьба з смертю для остаточної перемоги над нею. Думаю, що можна без великого перебільшення звести до цієї перемоги мету існування людини на землі. Бо навіть перебування, наприклад, в концентраційному таборі робиться менше жахливим, коли знати, що муки і злигодні, які переживаєш, не зможуть розхитати наше здоров'я і тим самим скоротити життя.

Коли брати смерть за критерій, то неприємні відчуття можна пояснити, як сигнали, що попереджають нас від взятого в її, смерті, сторону наряду, а приємні — як зелене світло, що відкриває шлях до життя.

Але тоді знову й знову стоїть лише питання ступня, відносності. Розуміється, нагальніше припинити сильні страждання, що провіщають близькість смерті й прискорюють її прихід, ніж збільшити долю радості там, де ніщо не загрожує безпосередньо загибеллю. Це настільки очевидна аксіома, що її нема потреби й повторювати.

Все таки важливо відзначити, що для боротьби зі смертю має значення не тільки затикання найконечніших дір, а й сприяння всьому тому, що скріплює, розвиває й стверджує життя, тобто в кінцевому рахунку також і красі та мистецтву.

Два явища лишаються за межами цієї категорії:

1. Приємність чи неприємність відчуття не завжди є достатньою вказівкою на правильність чи неправильність взятого наряду: кінечним є вміти відрізнити приємне від корисного. Гіркий лік може бути кінечним для видування від важкої хвороби, а приємне куріння опіюму (кому воно приємне) нищить здібності й здоров'я людини. Сила волі значною мірою міститься в здібності протистояти приємному задля корисного.

Але й тут важливо відзначити, що не гіркотою своєю допомагає лік проти хвороби, що гіркота, навпаки, вказує на наявність у ньому, поруч з цілющою силою, і якихось шкідливих, недобрих первнів. Треба просто враховувати плюси й мінуси наявного становища і, правильно збалансувавши, зупинитися на більш позитивному.

Задоволення ж від наркотиків є прямим нашим дотиком з іншими світами, тими, що їх богослови називають раєм, а містика екстазою. Тільки ж нормально такого стану і пов'язаного з ним задоволення належить досягати відповідною аскетичною дисципліною, тривалою, настирливою й важкою. Досягання ж його через наркотики є ніби крадіжкою правно нам не належного. Тому й платити за нього доводиться втратою людського образу й навіть життя. Тут треба вміти правильно зважити всі «за» і «проти».

Приймаючи мескалін ніби з цікавості, Анрі Мішо зійшов на ніщо як поет. А він був першим поетом Франції нашого часу. Так само погубив себе й свою творчість ще більший поет Бодлер. А Томас де Квінсей, який був морфіністом, але здобувся на силу позбутися свого пороку, став одним з найбільших письменників Англії, саме в останній період свого життя, опанувавши себе. Лише тоді, після перемоги над своєю пристрастю, він здобувся на використання і тих видив, які він у молодості, порушуючи божеські й природні закони, здобував від куріння опіюму.

2. Радість і страждання не вичерпуються фізичними відчуттями і перспективою життя й смерті, що ними відкриваються.

Найсильніші радості й страждання витворюються, навпаки, в перспективі вічності і трансцендентного духового світу життя й смерті. Невдале кохання часто призводить до самогубства не тільки і не стільки з-за невдоволеного прагнення, скільки з-за втягнення в судьбоносні вузли, сенс яких звичайно виходить далеко за межі одного тільки втілення і взагалі того, що нам дано пізнати й зрозуміти «в нашому бідному житті» нашим недосконалим розумом.

Можливо, найважчі переживання пов'язані в людини з образою, з приниженням її людської гідності тому, що їх удари спрямовані на позачасову й позапросторову духову сутність людського я. Тому ж таки людина часто так легко йде на смерть ради захисту своєї потоптаній чести.

Цим пояснюється й самопожертва — добровільне зречення людини від продовження життя заради духової цінності, яка трансцендує наш тривимірний світ і має для нього позачасове значення: заради любимої людини, батьківщини, ідеї і т. д.

Алеж і краса пов'язана з цими трансцендетними категоріями буття, як і її таємниче призначення в земному світі. Тому, можливо, корисніше, ніж самовпевнено дошукуватися найглибшого коріння краси, розглянути її як симптом, тобто феноменологічно наблизитися до її функції в нашому світі.

2

Почнімо з відсутности краси, рівнозначного з відсутністю духа, з смертю. Такі явища, як порожнеча, вічна пітьма, холод і одноманітність грубих, неодушевлених, негостинних просторів, байдужих до нашої долі, порожніх просторів, єдиний сенс яких у тому, що вони — перешкода, яку треба подолати, такі явища — полярні красі, навіть як побіжна згадка про них і залишає враження якоїсь похмурої величі. Уявім собі такий твір безпредметного живопису: рама, а в ній полотно, суцільно й рівномірно вкрите самою лише чорною фарбою. Такий предмет ще був би твором мистецтва, який може зацікавити й сподобатися. Але тільки тому, що його суцільна чорнота обмежена рамою, за якою починається інше. Така картина була б чорнотою, не тільки обмеженою в просторі і в часі, але й ніби прип'ятою до стіни, підвладною нашій волі, безсилою супроти нас.

Її мистецька вартість не стільки в чорноті, як у нашій владі над чорнотою, в нашій перемозі над нею, в тому, що вона все таки не страшна. Діти, дивлячися на намальовану в книжці потвору, тішаться й ляпають у долоні, бо вони свідомі, що вона тільки намальована і не зійде з сторінок, щоб їм загрожувати.

Але уявім собі, що цей взятий у раму чорний квадрат раптом прорвав би її і почав нестримно розростатися по стіні і, не обмежуючися стіною галерії, почав би рости також у об'ємі й поступово поширився на все існуюче, проковтнувши не тільки нашу телевізію, співробітників, конкурентів, авта, а й дерева, й траву, і зоряне небо... Це вже було б щось більше від байронівського погаслого сонця. Але тоді це вже не краса.

Головний ворог краси не потворність, що є ніби красою навиворіт, перелицьовкою краси, як хочете, а одноманітність, сірість, нудьга, суха безплідність — усе це властивості вбогости або відсутности життя.

Краса пов'язана з життєстверджуючими, життєтворчими силами, тобто з духом, з живим, творчим, позитивним духом. Негативне ж, небуття і т. д., як і кожен інший матеріал, тільки живить її, і то лише в мірі бодай часткового опанування його позитивним творчим духом.

Не небуття чи смерть предмет краси, а живий творчий дух, який надає навіть їм краси, опановуючи їх, розкидаючи над ними сітку слова, фарби чи іншого натяку.

Твердження, що краса починається з форми, встигло стати загальним місцем. Але важливо пам'ятати, що форма є виявом духа — виявом торжества духа над матерією. Виліплений з глини горщик є втіленням у матерію якоїсь іскри духа. Чим більше духа в даній формі, тим вона прекрасніша. Навіть дуже гарна жінка, коли вона дурна й примітивна, мало матиме успіху в мужчин. Важливим елементом еротики є симпатія взагалі, безпричинна симпатія, що охоплює нас при зустрічі, часто першій, з людиною, що викликає сим-

патію. Звичайно, й вона може виявитися оманною. Але найчастіше вона пояснюється невиразним відчуттям духової близькості.

Краса ж сама з себе вказує на наявність духово позитивних елементів у гарному предметі. Глиняний горщик, навіть негарної форми, одуховленіший від шматка глини, з якої він зроблений. Але чим форма горщика красніша, тим сильніша в ньому наявність духа і тим вища духовість майстра, що його зробив.

Тут щось таке, як у графології. Теоретично можна визначити стан духа і характер ганчаря з краси форми виготовлюваних ним горщиків. Горщик, виліплений при поганому настрої, буде мати на собі відбитку зневіри й клопоту його творця. А той, що поруч з ним, може виявити благодать, що зійшла на майстра.

І про все це можна дізнатися з ледве помітних, раціонально неспохлених відхилень згину ліній в той чи інший бік.

До кінця прониклива людина мусіла б уміти розрізнити у вродливій, але поганій людині втілене в ній зло тільки з зовнішнього вигляду. Хоч і яка буде ця людина вродлива, її хиби неминуче виявлятимуться в тій чи іншій рисі її обличчя, у виразі очей, в якомусь звичному русі. І ці риси майже неминуче не будуть гарні, навіть як вони й не достатньо виявлені, щоб порушити загальне враження краси. Різною мірою всі ми вміємо робити такі спостереження.

Не лише в мистецтві, а й у житті найвірніший керівник — смак. Гострота і тонкість, точність нашого смаку ідентична з гостротою й тонкістю спостережливості. Треба тільки навчитися правильно тлумачити його дані. Звичайно смак і спостережливість доповнюють одне одного. Там, де найпильніше спостереження виявляється недостатнім, смак часто виявляє звичайно приховані навіть від найпроникливіших людей подробиці, майже завжди підтверджені фактами.

Проникливим може бути не тільки той, що спостерігає, а й той, кого спостерігають. Тому з обережності мудрі люди, передбачаючи можливі висновки стосовно їх зовнішності, завчасу вживають відповідних заходів і тримаються так, щоб справити на оточення бажане враження. Але смак — межа, яку вони не можуть переступити. Людина не може, наприклад, одягатися з більшим смаком, ніж вона має. А манера одягатися, зачісуватися, жести й відтінок голосу людини — такий самий предмет для відповідної графологічної аналізи, як і її почерк. Тут так само можливо (хоч часто й не легко) відрізнити справжність від прикидання, природність від напруження, а також багато з того, що людина хоче приховати.

Так, наприклад, коли людина не цілком урівноважена (я навіть не говорю про клінічні форми психопатології — таку людину легко розпізнає навіть недосвідчений обиватель), то що більше вона намагатиметься приховати свій брак рівноваги в одязі, тим легше це буде зауважити сторонньому спостережникові. Таким людям найліпше поради триматися якнайприродніше, не думаючи про те, щоб здаватися «іншими», ніж вони є, спокійно беручи властиву їм деяку не-

нормальність. Таким чином вони однаково не приховують від стороннього спостережника наявності в них певного душевного ганджу, але цей гандж буде значно менше помітний, ніж тоді, як вони будуть заклопотані враженням, яке вони справляють на сторонніх.

Інша справа коли така людина спроможеться на тривалі зусилля самовдосконалення. Тоді (як і для кожної іншої людини) немає меж для можливостей. Але цей шлях важкий, коли сумлінно й настирливо ним іти. А інакше не варто на нього й ставати.

Не завжди повна рівновага збігається з досконалим смаком. Вона часто тотожна з обмеженістю, самовдоволенням, навіть з тупістю. Вона власне навіть і не бажана, як і гермафродитизм, що суттю є повною рівновагою чоловічого й жіночого первнів у даної особи. А разом з тим — це хвороба.

Кожному належить самому визначити форму й ступінь рівноваги для себе, які для нього бажані. Самовдосконалення важке, не тільки тому, що воно потребує зусилля, але й тому, що часто трудно буває визначити, як саме в тому чи тому випадкові правильніше вчинити. Корнелівський конфлікт любови й чести виникає в нашому житті на кожному кроці. Тому не випадково в християнстві існує сповідник, у єврействі — цадик, в індуїзмі — гуру і т. д. Для кожного з нас надзвичайно корисні вказівки людини, наділеної більшим духовним досвідом, ніж ми самі.

Конечність цього така велика, що навіть безбожний і антидуховний двадцятий вік не зумів її оминати. Фройд, Адлер, Юнг і незчислимим їх послідовники й противники дають сучасній людині той конечний мінімум рівноваги, без якого напевно все давно вже пішло б до дідька.

Що здобута від сучасних психологів рівновага не тривка, не достатня і часто здобувається ціною ослаблення і навіть руїни останніх кріпил справжньої духовости, що «проаналізовані» часто жалюгідніші й безпомічніші від багатьох нервово хворих, — це інша справа. Ми знаємо, що праця сучасних психологів важить не більше, ніж занадто дорогий палятив, який рідко досягає відносної мети. Але в цьому — доля всього сучасного світу.

Тільки духове оновлення може його врятувати. Іншого виходу нема. Людство буде страждати до того часу, доки кожен з нас не зважиться на потрібне зусилля, що його вимагає життя і власне благо. А до того часу на матеріялістичному безриб'ї й психоаналітичний рак — риба.

І все таки навіть, наприклад, у фройдівській психоаналізі наявні й здорові первні, без яких вона була б зовсім недійсна:

1. Поняття про «вище я», хоч і мало використане Фройдом, є тим маяком, орієнтуючись на який, кожен з нас може духово зростати й удосконалюватися.

2. Абсолютна конечність повної, нещадної супроти себе правдивости. Коли втаїти від аналітика хоч найменшу подробицю якоїсь

події, найменший відтінок якогось переживання, — з аналізу нічого не вийде. А на таку одвертість зважитися не легко. Я знаю багатьох людей, які не погоджувалися на аналізу, не зважаючи навіть на крайню потребу, тому що в них забракло мужности для потрібної одвертости.

3. Висока художня вартість не лише прози Фрейда (вона — найліпша по-німецьки поруч з шопенгауєрівською), а й незчисленних яскравих його фантастичних образів (навіть як виключити їх пояснювальне значення, з яким можна й не погоджуватися), якими рясніють всі його кращі книжки та багато статей і лекцій.

Незалежно від психоаналізи, читання книжок Фрейда надзвичайно збагачує і нашу уяву, і думку, і взагалі надає психіці дуже корисної гнучкості.

Як і кожен інший справді великий мистецький твір, «Тлумачення снів» Фрейда впливає позитивно на світ поширенням можливостей нашого споглядання, новими обр'ями, які воно перед нами відкриває, коротко кажучи — зростанням нашого духу.

І тут краса й добро збігаються, хоч, можливо, шляхом, якого не передбачав Фрейд, і з його погляду навіть не бажаним.

Краса потрібна не тільки як невичерпна складова частина життя, але й для зросту й розгалуження на всі боки. Якби не було зоряного неба, життя, можливо, було б виключене, але й нові обр'ї, хай тільки уявні, які створює людський геній, своєю чергою творять нові життєві можливості, робляться ніби зоряними небесами для нових світів.

І навпаки, кожне зменшення краси зменшує, звужує життєві можливості. Мінімум краси конечний для любовного потягу, без якого людський рід скоро припинився б. Але й попри це життя у важких, нудних, убогих, похмурих умовах, під похмурим, непривітним небом мало сприяє зростові й розвиткові життєвих сил.

Краса ж їх, навпаки, стимулює. І чим її більше, тим струмись життя робиться більш пружким.

Люди зрозуміли давно, що всі предмети нашого щоденного вжитку, коли вони не задовольняють мінімальних вимог краси й гармонії, робляться цілковито нестерпними і роблять далі життя неможливим. Свідомо чи несвідомо краса втілюється всюди, де порушиться людське життя. Навіть в убогих хатинах, мешканці яких далеко не завжди мають досить хліба без масла, жінка часто вміє влаштувати сімейний затишок, який складається з чисто естетичних елементів. Краса це чи добро?

Скільки разів доводиться чути й читати, що син з такої вбогої родини, який вийшов у люди й висунувся, заявляє, що сили, потрібні йому для успіху, імпульс, що рухав його життєвим піднесенням, корінився саме в убогому затишку, створеному родині його матір'ю. Ні, категорично противники естетики — вороги, а не друзі людського роду!

Весь лад людського життя, укладений тисячоліттями, якого ми на-

віть вже не помічаємо, просякнутий шуканням краси не менше, ніж доцільности. Загальноприйняті форми одягу, житла, устаткування і т. д. продиктовані вимогами краси, тим більше, що краса є важливим елементом основної властивости космічного — якости, на протилежність до кількості, естетично завжди менше зафарбленій.

У зв'язку з цим мені пригадується рибальський човен бідних бретонських селян, вперше побачений мною вже багато років тому при моїй першій подорожі на побережжя Атлантицького океану. Я перебував відносно далеко від берега на горбкуватій місцевості. І раптом у просторі між двома горбами він появився нечутно, як таємничий птах з невідомих країн. Спочатку я навіть не збагнув, що воно таке. Він був так не подібний до пишних пароплавів чи елегантних моторових човнів, до яких я звик і на яких плавав! Грубо збитий з потемнілих від непогоди дощок, він мав тільки двоє вітрил — трикутне з грубої темносірої тканини з зеленавим відтінком і друге, маленьке між двома щоглами, з такої брудної й безформної ганчірки, що на тлі жар-птиці. Таким він мені й запам'ятався. І отак несподівано появившись, човен зник так само швидко й беззвучно, після кількох поривчастих стрибків.

Потім уже я багато разів бачив такі човни і звик до них, хоч і досі люблю невишукану простоту їх форм, завжди різноманітних. Хоч крайне убозтво власника цього рибальського човна, примітивність і випадковість засобів, якими він користувався при його побудові, впадали в око, він був забутий мистецький.

Чи був це випадок? Дуже сумніваюся. І взагалі стосовно випадку я непоправний атеїст. Випадком ми називаємо те явище, причини якого нам не відомі. І тільки. Просто я думаю, що убогий рибалка, що спорудив цю незграбну посудину для свого важкого й небезпечного ремесла, працюючи над нею, думав не про політику й не про математику, а про Бога.

Крім того, він був, правдоподібно, незвичайною людиною, яка своєрідно, свіжо й гостро реагувала на світ. Нарешті, видно, він мав почуття краси більше, ніж парламентські депутати, нотарі чи аптекарі.

Звичайно при будові човна він не міг і мріяти про розкіш. Але якби в процесі роботи щонебудь шокувало його смак, він напевно переінакшив би цей деталь... іраціонально.

Вийшов шедевр, на який можна здобутися й при винятковій бідності. Адже й Рембрандтові часто бракувало потрібних фарб для картин, але при беззастережній умові внутрішньої повноти.

І тут ми знову таки дотикаємося пункту, де етика й естетика збігаються. Пильні до оманної видимости і людської нещирости, ми звикли ставитися з недовірям до краси. І все таки доводиться визнати, що антиномія добра і краси скоріше належить до винятків, ніж до правила.

Нормально й природно добро й краса збігаються, одне є ознакою

іншого. В еротичі, як ми вже вище зауважили, роля чисто естетичного моменту сумнівна й неокреслена, у всякому разі не схожа на переживання краси в інших ділянках життя. Зате привабливість зовнішності коханої людини часто несвідомо свідчить про наявність у неї різних етичних якостей.

Бездоганно правильне, але холодне, сухе й байдуже обличчя звичайно приваблює менше, ніж обличчя й погляд, які свідчать про доброту, життєрадісність чи співчуття.

І звичайно ця інтуїція багато менш ілюзорна, ніж прийнято вважати. Якщо миша-мати з байки перестерігає мишеня перед вкрадливою грацією кішки, то це тільки з уваги на недосвідченість мишеняти. У зовнішності кішки наявна не тільки м'якість і грація, але й хитрість, холодність, байдужість. А кожен, хто бачив кішок більше й частіше, ніж мишеня з нірки, знає також і вкрадливу котячу манеру при близькості здобичі стриманими ривками, цілеспрямовано, але негарно-жадібно на неї кидатися. Або, як хто бачив, як кішка позіхає.

Зовнішність кішки не може обдурити спостережливе мишеня стосовно справжніх її якостей. Ніхто не може назвати вираз кошачого обличчя люблячим чи щирим. Що ж до її грації, то вона виявляє ласкавість і звинність, від яких мишеняти не легше.

Правильне попередження про оманну зовнішність повинне наводити нас не на заперечення краси, а на посилення й уточнення нашої спостережливості.

Так і в людей. Якості, які закохані знаходять одне в одному, у переважній більшості випадків відповідають дійсності. Їх «сліпота» звичайно буває в тому, що вони помічають тільки гарне, а не бачать хиб. Але в закоханості є й елемент ясновидіння — уміння спостерегти в коханої людини наявність таких якостей, які лишаються поза увагою інших. І це не гра фантазії. Закоханий бачить свою кохану з найліпшого боку, в її найкращому вигляді. Він часто свідомо приплющує очі на хиби, засліплений позитивними якостями свого «предмета». Коли ж любов минає, то наступне розчарування виявляється передусім у зміні оптичної настанови: людина перестає помічати добрі якості коханого, і лише хиби разять її увагу.

Коли ж трапляється, що краса була оманною, тобто що за її видимістю ховалася душевна потворність чи убогство, то любов звичайно проминає, навіть якщо краса цвіте далі. При цьому закоханий починає помічати і в зовнішності коханої ті риси, які відповідають виявленим моральним негатавам.

Навпаки, дуже сильна любов спалахує часом без наявності на те даних фізичної зовнішності. Так було, наприклад, з знаменитою любов'ю англійських поетів Єлісавети й Роберта Бровнінгів. Як судити з портретів, які дійшли до нас, обоє вони не відзначалися красою, та й поетами вони були не якимись особливими. До того ж жінка була на шість років старша свого чоловіка. І однак їх роман лишився од-

ним з найяскравіших прикладів любови в історії людства, як, наприклад, кохання Елоїзи й Абельяра чи Шекспірових Ромео і Джульєти.

У коханні етика й естетика збігаються.

Оскільки головна мета нашого буття — це перемога над смертю, то не треба забувати, що вона складається з двох основних завдань:

1. Народження, створення життя, втілення душ в людську плоть (інстинкт розмноження).

2. Збереження вже живого (інстинкт самозбереження).

Естетика пов'язана з інстинктом розмноження і в основному визначає його: не тільки нижче певного рівня краси статевий акт не можливий, а й нижче певного рівня естетики життєвих умов (чистота й ін.) не можливе родинне життя. Навпаки, підвищення рівня краси сприяє посиленню інстинкту розмноження: вродливі люди в гарному оточенні віддаються любові легше й охочіше, ніж потвори чи хворі у важкій пригнобленій атмосфері нестерпної одноманітності й нудьги.

Навпаки, інстинкт самозбереження звичайно сильніше пов'язаний з етикою. Тут з'являються на кону такі фактори, як право й медицина. Тут користь більше важить, ніж задоволення. А з уваги на вкрай незадовільні умови життя сучасного людства доводиться звертати особливу увагу на горе, небезпеки й образи, що чигають на людину з усіх боків.

Тут доречно буде навести зроблене Еріхом Унгером порівняння долі людини з станом живої істоти, якій дано легені, але її систематично позбавляють кисню. Саме з цього й виходять головним чином вороги естетики: дайте, мовляв, людині можливість позбутися найважчих страждань, чого не можна далі відкладати, кажуть вони.

Ми їм заперечуємо:

1. Нам цього мінімуму не вистачає. Він нас не може задоволити.

2. Силою обставин неможливо спочатку задоволити мінімальну стадію потреб, потім наступну, потім третю, четверту і т. д., згідно з якимось гарно і струнко розкресленим графіком. Життя — не геометрія і навіть не логіка. Треба у всьому йти за Божим завітом і вдосконалювати свою особистість, і тоді найжахливіші язви на тілі людства благополучно заростуть самі.

Як і чому — ми не знаємо. Але досвід історії свідчить зовсім певно, що всі спроби грубої раціоналізації дійсності тільки збільшують зло і несправедливість. Історія комуністичного досвіду є на це яскравою ілюстрацією чи й незаперечним доказом.

Як ми вже сказали, естетика — найцінніше джерело симптоматології. Можливі відтінки й ступні краси — незмінно цінна вказівка на глибокі, приховані якості не лише неодошувлених предметів, а й людини.

Краса, коли хочете, — джерело радості, невичерпне й нічим не

обмежене, або — книга, яка містить і може нам відкрити найвищі таємниці буття.

Повертаючися до моррасівського прикладу з шматком цукру, скажемо: сама з себе краса є добром. Звичайно, коли я цукропромисловець, тоді шматок цукру, випродукований моїм конкурентом, може здатися мені пекельним витвором, а коли в мене діабет у небезпечній формі — отрутою. Та ці й подібні випадки — лише винятки, що підтверджують правило.

Так само коли це гарне дерево виявиться підрубаним і впаде мені на голову, коли я під ним сяду, чи вродлива жінка може бути лікарем і поставити помилкову діагнозу моему батькові чи дитині.

Але звичайно в кожному окремому випадковій наявності зла розв'язка питання міститься не в усуненні наявної краси, а в її посиленні й поширенні, при тому таке збільшення краси часто може виявитися достатнім для благополучного розв'язання питань, інакше не розв'язних. Часто боротьба за красу приводить до добра і навпаки.

У щойно наведеному нами прикладі вродливої жінки, що виявилася поганим лікарем, уважний спостережник, можливо, зміг би визначити причини невдачі нашої лікарки: вони могли б міститися і в часто властивій вродливим жінкам легковажності і, наприклад, у неправильному виборі професії.

У першому випадковій зосередження, звичка до уважнішого ставлення, до більшої обережності в висновках не лише підвищили б її професійну кваліфікацію, але безсумнівно вигідно відбилися б і на її зовнішності. Бо наша зовнішність є формою, якої надає наш дух матерії нашого тіла. Тут дух діє за тим же принципом, що й при ліпленні глиняних горщиків, лише на незрівняно вищому й складнішому рівні.

У другому ж випадковій ґрунтовний перегляд всього внутрішнього життя людини, потрібний для правильної професійної орієнтації чи переорієнтації, теж може відбитися на зовнішності тільки позитивно.

Добро, втілене в красі даного явища, може бути недостатне, з домішками або однобоке. Але без нього не було б і тієї долі краси, яка в ньому наявна. Естетична вартість потворности чи зла — парадоксальне й рідке явище.

Не зважаючи на дуже поширену думку, сила Бодлера не в нахилі до зла, не в смакуванні його. Культу зла як такого в його творах взагалі немає. Накидати його Бодлерові може тільки дуже поверховий читач, не здібний мислити. Насправді ж вся його поезія, і в цьому її головна сила, — це болоче гострий запит до Бога і світу про суть і сенс добра і зла. Бодлер завжди стоїть на межі звичних понять і допитливо шукає — чи є якась дійсна реальність за їх умовністю і яка саме.

Такі його поезії, як «Авель і Каїн» чи «Літанія сатани», не оспівують Каїна чи сатану, а в розпачі, з гіркою іронією, гострота якої спрямована в першу чергу проти самого себе, висловлюють важку

боротьбу навколо нерозв'язних «вічних» питань, від яких не вільна жодна людина, яка мислить по-справжньому. Він ставить проблему добра і зла з більшою гостротою й щирістю, ніж будь-хто до нього з часів блаженного Августина, до якого Бодлер, по-моєму, ближчий, ніж до будь-кого з сучасних йому письменників, за винятком знову таки Бальзака.

Те, чого ви в Бодлера не знайдете, — це готовість визнати моральні умовності, заплямоване Євангелією прохолодне літепло. Для нього питання добра і зла — хліб насущний, і кожен його рядок свідчить про незрівняну щирість особистого релігійного досвіду. Його хвилюють сумніви й розпач, але він ні на хвилину не зупиняється на позиції зла, не стає на його захист.

Визнавати свої гріхи — це акт очищення від них, боротьби проти них. Навпаки, лицемірне їх промовчування людиною, яка потайки віддається їм, — це справжнє падіння й зіпсованість. Саме нею грішать багато противників Бодлера, що лицемірно на словах обурюються проти наготи його сповіді. Коли Бодлер каже: „*Nos péchés sont têtus, nos repentirs sont lâches*“, то ця формула не лише включає його квазі-цнотливих огудників, а й насправді стосується більше їх, ніж його самого. А його строфа про красу:

De Satan au de Dieu, qu'importe? Ange ou Sirène,
Qu'importe, si tu rends, — fée aux yeux de velours,
Rythme, parfum, lueur, ô mon unique reine! —
L'univers moins hideux et les instants moins lourds?

говорить не про його байдужість до добра, а про розпач, про те, що коли вже він не знаходить нічого ліпшого в світі, ніж краса, нічого позитивнішого від неї, то хай буде краса, навіть коли (а з наведеної строфи це виходить з беззаперечною ясністю) й вона не розв'яже питання і містить у собі можливість зради.

Геніяльна його поезія в прозі «Спокуси» робить огляд найсильніших спокус, які чигають на людину на землі. І з того, як він описує кожную з них, видно, що жодна небезпека, притаєна в них, від нього не прихована. При тому характеристичне, що він за чергою відмовляється від послуг кожною з них. І якою глибокою правдою дишуть його слова після пробудження з сну, в якому вони йому явилися!

Тільки ганебна легкодущність або отруйне лицемірство може обурюватися на такі слова! Тим більше, що хулители Бодлера звичайно бувають дуже й дуже щирими поклонниками цих трьох бодлерівських демонів, готовими заради них не тільки на безчестя, але й на будь-яку підлоту. Тільки поклоняються вони їм потайки, а зовні ферцюють показними чеснотами.

Не тільки мистецька, а й моральна перевага Бодлера над ними в тому, що він сказав про ці спокуси гірку правду, ту, яку його ху-

лителі воліють приховувати. Це правда про людину взагалі, про всіх і кожного з нас, і про мене самого. Важливе те, що у вирішальну хвилину Бодлер відкинув спокусу, хоч і шкодує про це, тим часом як його хулителям нема за чим шкодувати, хіба за тим, що на їх долю не випало досить еротики, грошей чи слави, а апетити їх невиситимі, і обурюються вони тільки для того, щоб ще більше загребти для себе життєвих благ.

А його знаменитий «Поганий скляр» заторкає таємниче метафізичне коріння добра і зла, пов'язане також з долею людини. Треба бути зовсім позбавленим моральної чутливості, щоб вичитати з його рядків неморальність. Вони говорять про паскалівське притягання безодні, відоме вже мудрецам античного світу. Навіть такий урівноважений і не схильний до парадоксів поет, як Пушкін, писав:

Все, все, что гибелью грозит,
Для сердца смертного таит
Неизъяснимы наслажденья —
Безсмертья, может быть, залог!
И счастлив тот, кто среди волненья
Их обретать и ведать мог.

Людина ж, якій це не відоме, не стоїть морально вище інших, а має менший, ніж вони, духовий досвід і більше обмежений, ніж вони, обрій, як і той, для кого музика — лише набір нудних, «незрозумілих» і «непотрібних» звуків.

Не меншу відсутність чуйності виявила б і та людина, яка побачила б у поведженні поета з бідним склярем злу волю. Але тут, як і взагалі на кожному кроці в літературі й мистецтві безглуздо намагатися пояснити словами те, що висловив мистець іншими засобами. У цьому творі багато більше самокатування, гіркоти, болю від своєї власної непоправної відсутності, від того, що для поета заборонені всі шляхи назад, до виправлення й спасіння, ніж безсердечності й жорстокости.

А що Бодлерові було знайоме страждання, що, можливо, не було на світі поета, який так глибоко співчував знедоленим, ясно видно з грандіозного гімну «Смерть убогих», у чотирнадцятьох рядках якого більше співчуття, ніж у всій марксистській літературі. Це один з найглибших містичних порухів світової літератури. Взагалі ж смерть відіграє в його творчості, як і в мексиканському фолкльорі, наприклад, ролю діалектичного відштовхування, яке лише посилює напруженість життя.

Уся літературна спадщина Бодлера наскрізь перейнята болісною, нерівною й безнадійною боротьбою саме за добро, за спасіння, за недосажну для нього душевну чистоту. В його творчості присутня свідомість неминучого зсування до загибелі, безсилости протистояти спокусі у спо-

лученні з непереборним прагненням вгору, до Бога, до неба, до ідеалу, досконалости.

4

Хоч з якого боку підходити до проблеми краси, ясно буде, що вона пов'язана з життям і добром, а не з смертю й злом. Демонізм і замогильна чортівня романтизму, як і «чорнота» сюрреалістів мистецькі не тільки з себе, а завдяки їх творчому, словесному чи іншому мистецькому оформленню, концентрації й доборові засобів виразу, доборові деталей, гостроті формулювань. Усе це ознаки посиленої духової активності й життєвої сили.

Взагалі справа не в сюжеті, а в умінні його використати, в мистецтві поводження з ним. Сутий матеріал мистецтва, не залежний від сюжетів чи їх відсутності (майже вся музика, арабеска, безпредметний живопис, орнамент і багато іншого) — ритм, звук, колір, слово, лінія, форма, — це феномени втілення духа в матерію, тобто життя. Звичайно, малювати можна й дуже погано. Але лінія, малянок робляться мистецтвом, саме починаючи з присутності в них якогось мінімуму життєвої сили. Ця несхопна словом, але безсумнівна для ока впевненість помітна з відтінків обрису лінії. Занепад життєвих сил однаково помітний і в почерку письма, і в лінії гравера чи маляра.

Так само твір робиться позитивним чи негативним, живим чи мертвим не від того, про що в ньому мова — про сонце, любов, сум чи смерть, а в залежності від життєвості складу, яким він написаний. Можна яскраво, з почуттям, «з вогнем» писати про смерть ворони зимою від голоду і в'яло, нудно, без життя про любовне побачення у травні під зеленим деревом. Коли Бодлер пише про нудьгу чи сум, його вірші грають всіма барвами веселки, порушують найтаємніші струни нашої душі й лишаються незабутніми, коли ж Арагон оспівує свою кохану, а тепер законну дружину Ельзу Тріоле солодким віршем, позиченим від Лямартіна, то й котів хочеться з нудьги покуситися.

Навіть з негативних, руїницьких, «нездорових» сюжетів суте мистецтво творить непогасиму життєтворчу силу. Коли Жерар де Нерваль пише: *Je suis le ténébreux — le veuf — l'inconsolé* — то вся справа не в похмурості і не в невтішності, а в тому, як ці слова «*le ténébreux*» і «*l'inconsolé*» оживають у своєму сполученні, взаємній обумовленості, у тому, що автор зумів витягнути з цих слів, що мають гірке значення, їх звукову красу, їх виобразну силу.

Читання подібних віршів, хвилюючи нас, викликає в нашій душі відгуки й відчуття, які сягають багато далі, ніж вузький зміст слів, що складають ці вірші. Як від каменя, кинутого в воду, від цього

рядка розходяться в усі боки кола, що можуть пробудити в кожного з нас зовсім несподівані думки й уявлення, що не мають нічого спільного з його змістом і навіть протилежні йому. У цьому зміст і значення, як можна так висловитися, «користи» мистецтва й краси.

Є люди, ненависть яких до мистецтва така велика, що вони ототожнюють його з проституцією, базуючись якраз на безумовній наявності в ньому життєвої сили. Вони заповняють, що й повія, яка, торгуючи своєю жіночою привабливістю, теж розбазарює свою життєву силу. Що зумовлює її привабливість. Так само й мистець чи письменник (кажуть вони), живлячи свої твори своєю життєвою силою, своїм чаром, а потім продаючи їх музеєві чи видавцеві, торгує тим, що належить безкорисно дарувати заради любови до ближнього.

Їх заробіток (коли вони професіонали) — не чесний. Трудитися людині вільно «в поті лица свого», тобто працею своїх рук, їх зусиллям і вмінням, не чіпаючи при цьому священних, глибоких властивостей своєї особовости.

Люди, що так говорять, помиляються в засаді:

1. Мистецтво можливе тільки при умові повної безкорисности, повної відсутности навіть найменшої задньої думки про заробіток чи догоду начальству, чи навіть друзям-приятелям. Писати можна тільки для себе самого чи для Бога.

Коли я потім продаю свою картину, симфонію чи роман видавцеві або колекціонерові, це вже зовсім інша справа, яка не має безпосереднього стосунку до творчости.

Ті ж, хто пише для продажу, для рецензії чи для іншого успіху, майже ніколи мистцями не бувають, і їх забувають, щойно переставши їх боятися.

2. Дуже багато, можливо, більшість творів мистецтва і не продавалися при житті їх авторів, чи тому, що останні жили в нужді й невизнанні (скільки опублікували чи продали за життя Рембо, Ван-Гог, Хлебніков?), чи, навпаки, тому, що гонорару не потребували.

3. Багато серед найбільших мистців світу ставилися до свого мистецтва саме як до ремесла (від Баха до Бринкуша й Бартока) — сумлінно, спокійно, працюючись, з спокійною думкою про чесний заробіток.

4. Не знаю, чого вартий був би лікар, якби лікував хворого тільки пучками, як столяр, стружучи дошку, чи як кравець, краючи сукно. Або адвокат, який спокійно покурює цигарку, коли вирішується доля його клієнта.

«У поті лица свого» зовсім не означає без захоплення, без самовідданого заглиблення в свій предмет — як і в мистця чи письменника. Кожна справжня праця — творчість, а без праці «в поті лица свого» не буває й творчости, гідної цієї назви.

Звання ж повії гідний лише той письменник, який, чи заради догоди начальству або рецензентові, чи заради збільшення заробітку,

— кривить душею й пише не те, що велить йому Бог, а для замовця, «соціального» чи іншого.

У наш час прийнято майже ототожнювати користь з логікою; насправді ж вона далеко ближча до краси. Природа ж логіки більше руїницька й обмежувальна, ніж творча, а творене нею, щойно ми виходимо за межі буденщини (техніка ремесла, грошові розрахунки та ін.), в найкращому випадкові виявляється спірною двосічною зброєю.

Ні в красі світу, створеній Богом, ні в мистецтві, творенім людиною, ми не знайдемо зла як такого. Диявол — не елегантний пан з цапиною борідкою в мальовничій чорній пелерині романтизму, а справжня, пласка, негостинна нудьга, одноманітність, безплідність, гідота нікчемности й безсилля, дріб'язковости й глупоти. Зло саме й міститься в запереченні, відсутності, в бракові позитивного. Воно — нічим не заповнена порожнеча.

Смерть страшна не агонією, а тим, що ось цієї людини більше не буде ніколи. Принаймні в межах приступного нашому сприйманню тривимірного світу — тим, що ми ніколи більше не почуємо ні її голосу, ні її кроків, що в світі лишиться порожнє місце, яке вона посідала і тим самим при житті навіть іноді нам заважала.

По її смерті звичайно виявляється, що залишена нею порожнеча заважає нам ще більше, і цим разом її вже не можна навіть побутися.

Агонія ж страшна нам тим, що невідомо, що за нею слідує. Якби смерть не була пов'язана з таємницею безсмертя, то нічого більш огидного, більш антимистецького не можна було б навіть уявити. Тільки тому мистецтву вдається витягнути й зі смерти красу, що за нею простилаються невідомі простори безсмертя.

Якщо пекло — вічний вогонь, то в якусь мить неминуче починається притуплення почуття болю. І тоді починається справжнє пекло: сірої безвихідної нудьги, одноманітности на віки вічні, або найстрашніше з усіх можливостей — пекло матеріалізму: повне небуття.

Одне з найяскравіших, найпереконливіших і найправдивіших зображень зла в світовій літературі — це гоголівська «пошлость». Гоголь слушно відчув у ній щось більше диявольське, ніж навіть в кожному гострому стражданні, яке може виявитися очищуючим; ніж навіть у далєбі не похвальному гнобленні часів Миколи І.

Гоголь був багато розумніший від своїх критиків типу Белінського. Він зрозумів, що найстрашніше з усього, що є на світі, — це навіть не пролиття крови і не образа, що лишилася не пімщеною, а — нікчемність, безсилість, безпорадність, нікчемність Івана Івановича, Івана Никифоровича, Акакія Акакійовича чи моторошних машкар «Одруження». Страшніший Хлестаков, сильний тільки в уяві, а насправді нікчемніший і дурніший від свого слуги.

Від Хлестакова мороз поймає шкіру. Він і чеховські типи зробили можливою жовтневу революцію. А переможена вона буде тільки тоді, коли викликані нею нещастя викують достатньо сильні характери, щоб вигнати з світу хлестаковсько-обломовсько-чеховське безсилля.

І другий великий світовий мистець, згаданий уже вище Бодлер, зрозумів, що нема нічого страшнішого від нудьги:

Mais parmi les chacals, les panthères, les lices,
Le singes, les scorpions, le vantours, le serpens,
Le monstres glapissants, hurlants, grognants, rampants,
Dans la menagerie infâme de nos vices,
Il en est un plus laid, plus méchant, plus immonde!
Quoiqu'il ne pousse ni grands gestes, ni grands cris...
... C'est l'Ennui...

— навіть не розпуста, не зрада, навіть не наркотики, а нудьга. Як і в Гоголя.

І в Росії дехто розумів уже до революції, яке страшне зло — духова нікчемність. У Розанова є невичерпно глибока фраза: «В мені є потворне. Це — моя задумливість». Так, коли задумливість виявляється в забутті себе, у втраті себе, у безсилі киданні під ноги аріядниної нитки свідомості, тоді не буде перебільшенням назвати її потворною. Сила революції в тому, що надто часто й охоче інтелігенцію полонить м'якотіла задумливість, тоді як обов'язок її — розвивати недремну думку.

Скидається на те, що вже й зараз по той бік завіси стався злам, і там уже орудують сили, з якими не впорається безстильний, безфарбний і безликий марксизм.

Зате хлестаковщина й чеховщина пишню розплодилася у вільному світі, яскравим прикладом якої може бути хоча б сартрівська «Огида», з численними, що лізуть з усіх щілин, пагонами. Ми знаємо, до яких сумних наслідків це доведе, якщо Захід своєчасно не стрепенеться й не повернеться до своїх великих колонізаторів — до Магелланів і Ляперузів, Колюмбів і Куків, замість нікчемних теперішніх Рувелтів і Сартрів, які вмюють тільки боятися.

5

Прихильники примату етики можуть звичайно обурюватися на певну нецілеспрямованість краси й естетики, у якій є щось, що нагадує гру, прекрасно визначену французьким словом — gratuite, як і на їх щедрість у нашому вбогому бідацькому світі. У багатьох випадках ціною, наприклад, театральної вистави чи фільму, добре ілюстрованого видання чи розпису палацових стель можна було б утер-

ти багато сліз, а, можливо, і врятувати немало життів; заходитися коло будови палаців чи театрів можна тільки тоді, коли вистачає лікарень з достатньою кількістю ліжок і коли кожний має не лише шматок хліба з маслом, а й здорове житло.

Тільки ж нам доведеться тут заперечити, що, поперше, досвід показує, що доведена до межі раціоналізація з незрозумілих для нас (іраціональних), але ніяк не менше ваговитих причин, що на кожному кроці стверджуються фактами, доводить до зворотних наслідків. Чому ж у житті завжди буває так, що коли на потрібні для музеїв чи театрів (тут уся справа в такті і в почутті міри) кошти добудують потрібну кількість шпитальних павільйонів з відповідними ліжками, то або станеться повідь, або інше стихійне лихо, яке проковтне вдсятеро більше коштів, ніж ті, яких відмовлено музеям, а лікарні однаково лишаться недобудовані; або ж стануться якісь інші непередбачені лиха, які відновлять порушену рівновагу нерозумности.

Повернімося до вже згаданого нами прикладу жовтневої революції. Бож коли поставити питання в площині виключно раціональній, то що можна заперечити проти справедливішого й раціонально-доцільнішого перерозподілу наявних засобів? А в суті справи на самому початку революція ні на що інше й не претендувала.

А вийшло, що в хід вступили іраціональні сили, які знищили навіть ту відносну й недостатню розумність і справедливість, яка мала місце в Росії до революції. Ще й більше, сваволя цих сліпих сил, що зірвалися з ланцюга, настільки перевернула все догори дном, що нині навіть та сама постава питань, заради яких революцію влаштували, втратила зміст, не зважаючи на маніякально-чаклунське повторення тих самих, понад столітньої давности марксистських формул.

Людство було зірване з завісів і, кинуте невідомо куди, котиться кумільгом до загибелі, якщо не буде зупинене новим нагромадженням тих таки біологічно-іраціональних сил, які тільки й здібні створити нову рівновагу, що дасть можливість для нормального розвитку.

І тепер ми стоїмо перед питаннями, багато складнішими, насущнішими й страшнішими, ніж дитяче белькотіння про «розподіл всього нарівно» тодішніх соціалістів, яке нам тепер здається ідилічно-наївним базіканням.

Як вогонь чи сірчаний квас, розум на місці тільки в обмеженій кількості і в межах певного, суворо обмеженого простору. Інакше він робиться таким же згубним, як і кожна сила природи, що виривається на волю.

Не треба забувати, що й розум — така ж стихія, як і вогонь, вода, що виходить з берегів, і раз вирвавшись з-під контролю людини, він робиться таким же непокірним, як і ті стихії. Вогонь приемний у ка-

міні, перед яким я грію ноги осіннього вечора, коли ж йому дати волю пожертви весь дім, то ми з усією родиною лишимося під густим дощем.

Подруге, як не крути, а біологія все таки досконаліша механіки! І настільки, що сама механіка (хоч вона й не любить про це говорити) намагається подекуди підглядати таємниці біології й використовувати їх для своєї мети. А біологія з природи своєї марнотратна. З багатьох тисяч примітивних організмів, що плодяться в морській воді, виживає один. Скільки треба насіння, щоб вижила одна жива істота! І все таки ринки вільного світу завалені чудесною рибою, а мальтузіянці нарікають на надмірне розплодження.

Крім того, якщо в техніці навантаження мосту чи ліфта точно розраховане, а вилучник електричної лампи може діяти тільки певне число разів, по чому він вимагає ремонту, то організм, хоч і він врешті-решт зношується, ніби розрахований на те, щоб витримати багато зловживань. Бо інакше ні один смертний не витримав би війни, концтабору й тисячі інших, менших, але все таки дуже серйозних катастроф і злигоднів.

Іраціональним сферам життя й світу властиве діяти шляхом споглядної марнотратності. Говорю споглядної, бо насправді ніщо не випадкове й не пропадає марно. Тільки зміст багато чого для нас неприступний.

Тим більше це повинне було б служити наукою раціоналістам, які дуже легко забувають, що їх розум обмежений, відносний і недосконалий. Часто те, що здається цілком раціональним в межах нам відомого й зрозумілого, виявляється фатальним абсурдом при ширшому, глибшому й всебічнішому розгляді того самого питання. І це веде нас до безмежності, тому що в світі все взаємопов'язане. Наглядною ілюстрацією цього є користування мікроскопом і телескопом, так поширене саме в сучасній науці. Картина, творена від збільшення того самого відтинку реальності в 100-1000-10000-мільйон разів і більше, так не подібна на попередню, що часто неможливо догадатися, що кожна з них відтворює той самий предмет.

Так само образ всесвіту міняється не в меншій мірі від розглядання його в телескоп дедалі більшої потужності. Хоч і який малий буде предмет нашого зацікавлення, його значення й можливості міняються залежно від його місця в великому цілому і від приступних нашому сприйманню властивостей цього цілого.

При чому, важливі не тільки картини межової величини, досягнуті телескопом і мікроскопом межової сили (якби такі були можливі, бо й мале, і велике безмежні), а й усі проміжні картини, кожна з котрих освітлює ту чи іншу сторону реально існуючого — планета, людина, бактерія, вірус, молекула й електрон однаково реальні кожне в своїй сфері.

І все таки цим шляхом ми помножуємо наші можливості пізнання дійсності тільки в одному напрямі — величини. А ще ж існують тисячі інших можливих напрямів, кутів зору, підходів до питання. А часом же навіть безмежно мале відхилення кута зору в той чи інший бік буває достатнім для того, щоб дати зовсім іншу, не подібну на попередню картину предмета.

... А четвертий вимір, неприступний нашому сприйманню завдяки самій структурі нашого мозку й органів почуття. І все ж він існує так само реально, як і створені (чи відкриті?) римановською геометрією п'ятий, шостий і т. д. виміри.

Все вищесказане стосується лише одного органу наших почуттів — зору. А безконечно мале й безконечно велике існують напевно також і для слуху й нюху. Може ж статися таке, що вчені завтра винайдуть прилади, з допомогою яких людина зможе вловлювати слухом і нюхом предмети й явища, так само далеко розташовані від неї, як і те, що ми вловлюємо телескопом і мікроскопом. Що це цілком реальне, можна переконатися з того, що нині в медицині використовується не тільки зір, а й слух, нюх і дотик. Чому ж не припустити, що колись може вдатися й розвиток цих почуттів до велетенських розмірів, незабгненних для нашої сьогоднішньої уяви?

Одне лише безсумнівне: що таке розширення засобів нашого сприймання докорінно змінило б картину світу і в цілому, і в деталях.

Усе це і безмежно багато іншого, що існує в світі, відоме нам і не відоме, приступне й не приступне нашому сприйманню, потрібно було б урахувати, щоб наші раціональні судження про дійсність справді могли бути раціональними.

Інакше раціоналізм виявляється неминуче спробою з негідними засобами, а тому й нічого дивуватися з жалюгідних наслідків, до яких він неминуче приводить, щойно ми виходимо за межі найпростіших щоденних уявлень, для яких власне розум нам не так і потрібен: на зразок того, що коли я хочу потрапити з західнього двірця на південний, то я мушу скористатися лінією метро, що йде в тому напрямі, а не навпаки.

Навіть добрий ремісник для вдалого виконання своєї праці не може обмежитися розумом. Йому потрібна (поруч з іншим) іраціональна властивість, що називається — зміряти на око.

Крім того, він мусить уміти добре розрізняти якість матеріялу, з яким йому доводиться орудувати (шкіра, сукно, дерево, метал і т. д.). Тут теж потрібне витончене й уточнене багатолітнім досвідом відчуття, і ніяка логіка йому не допоможе: на кожному кроці виявляється, наприклад, що тонша шкіра чи сукно міцніше від товстого і т. д.

Серйозно кажучи, без обліку всієї безмежної складності космічної тканини, з духовим світом включно, раціоналізм може бути тільки наївним самодурством, яке не хоче брати до уваги дійсність.

Світ — тонка й неймовірно складна тканина. Тому легковажне висмикування з неї тих чи тих, довільно добраних ниток нерозсудливе й небезпечне, а часом і злочинне. Дуже часто сучасні раціоналізатори діють на подобу мореплавця, який заходився б входити в порт, задовольючися лише зовнішнім виглядом побережжя, без допомоги лоцмана, який знає підводне каміння, розташування мін та інших перепон, що можуть призвести до катастрофи.

Лише Бог, що знає до межі всі подробиці того, що відбувається в таємницях печінки у кожного з мільярдів живих людей, може дозволити собі розкіш бути раціоналістом.

Природа діє не по прямій лінії і навіть не по скрученій в діалектичну спіраль пружині, а якимись стрибками, що не вкладаються в систематизацію, по якійсь неправильній фіктивній траєкторії, по серії уривчастих функцій, основною властивістю яких здається саме їх непередбаченість, несподіваність, неможливість їх звести ні до яких правил і законів, які звільнили б нас від конечности напружено думати над кожним явищем зокрема, наче б ми мислили в перший раз.

Крім того, потрібно враховувати безнастанну появу нового, яке так само не можливо вивести з уже існуючого, як достеменну картину міста, в якому ми ще не були, хоч і як би ми його вивчали за плянами й фотографіями і хоч скільки інших міст відвідали б перед тим.

Триядна гегелівська діалектика безумовно була велетенським кроком уперед супроти формальної логіки раціоналістів 18 віку і навіть самого Канта. Та хоч Гегель і вважав свою систему остаточною, ми не маємо права на ній зупинитися. У світі нічого остаточного немає і бути не може — ми включені в безмежний і вічний космічний процес нічим не обмеженої досконалости. Єдина сприйнятна для нас девіза — це гетівське: „Auf, zu höherer Begattung“ — з усіма новими силами невичерпного всесвіту.

Увібравши вже тепер гегелівську діалектику, ми маємо завдання уточнення й надання більшої еластичности його грандіозній теорії космічного руху в його найзагальніших рисах, який і є діалектикою. Ми мусимо більше й більше наближатися до справжньої дійсности: віддалі між неминуче схематичною лінією і конкретним змістом буття повинна дедалі більше скорочуватися, наскільки це приступне людському духові.

Звичайно ми не повинні відмовлятися від всіляких шукань закономірности й систематизації. Бо інакше розвиток науки зупинився б або у всякому разі був би утруднений і уповільнений. Але раціоналізуючи і систематизуючи, мусимо пам'ятати, що це не реальна дійсність, а лише зручні для нас способи тимчасово спрощувати досліджуване

нами явище, щоб пізніше заходитися коло його точного й детального розгляду у всій його реальній складності й своєрідності.

Історія науки показує нам небезпеку рутинерського схилення перед раціональними схемами, які з кінцевого знаряддя перетворюються на недоторкані догми.

Кожна раціональна схема цінна виключно як знайдений ад гок уявою засіб для досягнення певної мети. Для кожного нового явища звичайно буває потрібна нова схема. Наукова творчість і міститься в умілому створенні нової схеми для підходу до кожного нового явища. Механічне ж застосування схеми, яку вже зужито, до нових явищ — це рутина й епігонство, у кращому випадкові безплідне, але часто й згубне.

Схема, що своє вже відслужила, взята напрокат в іншого, без особистої творчості, із засобу, який веде до мети, перетворюється на перешкоду. Незначні з першого погляду Фравнгоферові лінії довели до створення спектральної аналізи. Малозначні придатки, якими нехтували фізіологи 19 віку, виявилися насущними для життя залозами внутрішньої секреції, що визначають собою весь розвиток організму.

Кожну застиглу схему оголошують «законом». Але рух вперед буває можливий тільки при врахуванні винятків, які випадають з схеми закону, хоч і як незначними вони здаються. І тоді встановлюється новий закон, який враховує й те, що раніше здавалося позбавленим значення. Новий образ цілого звичайно виявляється дуже не подібним до попереднього, а незначні винятки, що спричинили зміну схеми, — основними елементами нової. За словами біблійської псалми: «Камінь, відкинутий будівничими, став во главу угла».

Гарячкова відданість марксистів своїй «ортодоксії», страх змінити бодай дрібничку у вченні «клясиків», хоч і в якій кричущій суперечності з дійсністю воно опинилося, — уже самі з себе є свідченням їх неминучого розкладу з реальністю. Та вже й сьогодні цей розклад зайшов так далеко, що вони змушені в нових виданнях міняти ті тексти ленінського «Емпіріокритицизму», де він критикував атомові теорії як «реакційні», і приписувати йому думки, протилежні тим, які він насправді висловлював.

Так само їх уперта відмова брати до уваги всі ті окремі економічно-соціальні факти (сама кількість яких за останні десятиліття зростає настільки, що вже трудно говорити про них, як про винятки), які не відповідають схемам, установленим Марксом понад сто років тому, стоїть явно в суперечності з досвідом науки за всю її історію. Раз уже появилися факти, які суперечать панівній, загально визнаній науковій схемі, — останню належить негайно, пильно і всебічно переглянути, хоча б і скільки від цього захиталися встановлені репутації й групові інтереси.

В цілому краса існує не за рахунок добра, а поруч з ним сама собою і часто заради нього ж таки. Тому, озброюючись проти естетики, прибічники примату етики діють не на користь добру, а йому на шкоду. Краса сама з себе, як і моррасівський шматок цукру, є добро, часто недостатнє, а все таки добро.

Скажімо, ось — гарна дівчина. Можливо, вона легковажна або в неї погана вдача. Але коли її спотворити, вона ризикує стати не ліпшою, а гіршою. Цим способом можна зробити її злосливою і, зпсувавши її долю, звести нанівець якусь ділянку життя — наприклад, її майбутню родину, яка з-за її спотворення може не створитися, що було б очевидним злом. Бо скільки ж дівчат з поганою вдачею і навіть легковажних робляться відданими матерями, підвалинами, на яких будується щастя їх родин.

Або, наприклад, гарний пейзаж перед вікнами дому. Коли його занапастити, це вплине на настрої мешканців дому, на їх життєрадісність, на силу уяви молодого покоління.

Ворожість до краси найчастіше виявляється як активне зло. Правильно ж було б не боротися за добро проти краси, не витискати красу добром, а доповнювати їх взаємно; я сказав би — робити красу інтенсивнішою й досконалішою, прищеплюючи їй добро.

Позбавлена добра або така, що служить злу, краса — не повна, спорадична, відносна. Бож по суті справи й добро є лише однією з форм краси. Не дарма про гарний вчинок кажуть, що ця людина «вчинила гарно». І навпаки, про злий кажуть — «поганий» вчинок.

(Закінчення в наст. числі)

У видавництві «Пролог» вийшла з друку книжка

Юрія Шереха

НЕ ДЛЯ ДІТЕЙ,

збірка статей про сучасну українську літературу з передмовою

Ю. Шевельова

Ціна примірника — 3,95 дол. або відповідна сума в іншій валюті. У Німеччині — 14 н.м.

Замовляти у видавництві «Сучасність».

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

МИКОЛА ЛЕБЕДЬ: СУЧАСНА УКРАЇНА І УКРАЇНСЬКА ВИЗВОЛЬНА ПОЛІТИКА

Основна тема і мета моєї доповіді з'ясувати, яка тепер Україна; які процеси в ній відбуваються, яка роля і які завдання стоять перед нами, еміграцією; а на тому тлі показати, яка в сучасну пору можлива стратегія визвольної політики.

Сучасна Україна формально, на словах самостійна українська радянська республіка, нарівні з чотирнадцятьма іншими республіками СРСР.

А на ділі УРСР — одна з провінцій російсько-комуністичної імперії, поневолена і керована ЦК КПРС та центральним режимом у Москві. УРСР — державна форма, в якій сувереном є не народ, навіть не його меншість, а тільки накинени йому влада і система.

В рамках цієї модерної колоніальної системи і влади наш народ перебуває вже 45 років, на протязі яких він зазнав цілого ряду найбільш рафінованих метод насильства: духового і фізичного терору, народовбивства, економічної експлуатації, знищення цілих суспільних верств і прошарків, позбавлення прав на власну історію, культуру, релігійне життя, виховання, включно із спробами накинати йому російську мову як «другу рідну мову». Тискові цих усіх вирафінованих метод наш народ не піддався і не затратив своєї національної та політичної окремішності.

Щоб краще зрозуміти сучасний стан України, треба принаймні коротко нагадати роки поневолення її народу російсько-комуністичною системою.

Після упадку української держави, — Української Народної Республіки, — коли під тиском ворогів, при байдужості, а то й ворожості світу «встоятися не було в силі», визвольна боротьба не переривалася. Вона продовжувалася у різних формах: підпільних, легальних чи напівлегальних. До підпільних форм боротьби належать Холодний Яр, СВУ та окремі відрухи опору. А до легальних чи напівлегальних треба зарахувати, з одного боку, боротьбу в галузі культури, науки, літератури та релігійного життя, а, з другого — опозицію боротьбістів і опору, що його чинили українські націонал-комуністи на чолі з Шумським, Волобуєвим, Скрипником і Хвильовим.

На еміграції зайшли горячі суперечки про оцінку Скрипника і Хви-

---

Текст доповіді, що її автор виголосив в осередках української еміграції в Австралії, в квітні-травні 1965 року.

льового. Не мое завдання їх вибілювати чи засуджувати, тим більше, що Хвильового досі не реабілітовано в Радянському Союзі, а Скрипника реабілітовано тільки частково. Обидва вони належать до української історії, і в свій час історія та історики скажуть про них найбільш авторитетно. Тому тільки згадую, що годі виправдати Скрипника як члена ЧК на Україні; але його пізніші заходи як комісара освіти в обороні прав Радянської України, української мови, його вимоги до ЦК партії, його заява, що «єдина неподільна Росія — гасло не наше, ми нічого спільного не можемо мати з цим гаслом», — були для українського народу на тому етапі важливі. Також ніхто не зможе відібрати Хвильовому його літературних памфлетів і гасел, що їх він кинув: «Геть від Москви!» або «Росія самостійна, отже і Україна самостійна».

Вони, українські комуністи, не належать до світлих постатей народу та його історії. Немає сумніву, що в час української національної революції і держави українські націонал-комуністи послаблювали фронт боротьби за українську державну самостійність. Вони повірили в загірну комуну, в комуністичну ідею рівності та братерства народів і в той час помагали поневолювати власний народ. Але зударившись з брутальним і голим російським шовінізмом у більшовицьких шатах, вони стали на оборону власного народу. Народ їх підтримати не міг, і вони програли, заплативши життям. Але своїм опором і смертю вони стримали, на мою думку, розгул русифікації та ліквідацію Сталіном українського питання.

Тридцять роки — це роки терору. Сталін із своєю клікою і якоюсь мірою при допомозі також людей українського роду виморив мільйони голодом, загнав мільйони в тюрми і концтабори на повільну смерть, майже поголовно знищив фізично наукових і культурних діячів, а зацілілих змусив писати оди і славословія на свою честь. Український народ, як нація, був призначений на знищення. У той час проти народовбивства стала та частина нашого народу, що жила під окупаціями Польщі, Чехо-Словаччини та Румунії, як також і тодішня політична і заробітчанська еміграція. І якби не ця частина народу, фізичне і політичне народовбивство могло мати ще далеко тяжчі наслідки.

Друга світова війна створила для нашого народу надії на визволення, а в своїх наслідках — ще більше розчарування. За дуже короткий час, практично на протязі кількох днів, наш народ опинився між молотом гітлерівської Німеччини і ковадлом комуністичної Росії. Довелося в поспіху творити самооборону; питання нейтральності відпадає, бо війна велася на українській землі й коштом українського народу.

Визвольна підпільна боротьба ОУН, а потім збройна боротьба УПА послабили винищувальну політику гітлерівської Німеччини, не допустили до насадження Москвою на українських землях її диверсійно-партизанських відділів, затримали масовий вивіз народу на не-

вільничу працю до III Райху, а зокрема врятували політичне і національне обличчя нації.

І якби по капітуляції гітлерівської Німеччини західній демократичний світ зважився на ліквідацію колоніялізму, до якого дійшло за умовно короткий час, і не договорився із Сталіном про двоподіл світу, українська підпільна і збройна боротьба творила б базу для визвольних революцій радянських народів. Тоді справа поневолених народів СРСР, як і справа міжнародного укладу і світового миру виглядала б зовсім інакше.

По капітуляції Німеччини і даруванню Сталінові західними демократичними державами цілих народів Європи аж по Ельбу українська підпільна і збройна боротьба мусіла продовжуватися для самооборони народу проти поновного пляну знищення його, тобто виселення його з України, що підтвердив Хрущов.

Ті, хто продовжували самооборонну боротьбу народу, були свідомі, що фізично вони будуть знищені переважаючими силами ворога. Але їхня політична, як і соціальна програма боротьби, ідея національного визволення і легенда УПА живуть і житимуть у народі. Вони творять основу для нових форм опору і остаточного визволення. Ця ідея і дух боротьби та готовість на конечні жертви пролунали ще раз в усіх концтаборах Радянського Союзу в 1953 році, після смерті Сталіна. Участь у страйках взяли в'язні всіх національностей, і то не тільки поневолених безпосередньо чи посередньо Москвою, але і з широкого світу.

Із смертю Сталіна, а практично ще за його життя, КПРС та режимовці в Москві зрозуміли, що прямим терором і грубою русифікацією вони не досягнуть своїх цілей. Прийшла на зміну т. зв. «відлига» у всесоюзних масштабах, як також і на відтинку національних республік, а в тому числі й на Україні. Так, наприклад, Москва усунула першого секретаря ЦК КП України Мельнікова і призначила на його місце Кириченка, людину українського роду, а разом з тим передала Україні Крим, звільнила більшість політичних в'язнів, стримала масовий терор, намагається поліпшити життєві умовини народу, здійснює часткову реабілітацію знищених у часи сталінського режиму членів партії. Ці полегшення на Україні були завершені святкуванням, на доручення Москви, переяславської річниці з її основною тезою т. зв. «дружби України з Росією на віки вічні».

На протязі останнього десятиліття ЦК у Москві вживає подвійну тактику: наступає і відступає, залежно від своєї внутрішньої сили та слабости, зовнішніх ускладнень і конфліктів, а також залежно від зросту в народах прагнень до щораз більшої свободи, культурного та вигіднішого життя, загального світового прогресу, приходу до голосу нового покоління молодих. А на Україні в той час зростає національна свідомість та прагнення до індивідуальної свободи, меншає страх перед владою, кріпшають почуття окремішности та національної приналежности і свідомість поневолення.

При цьому треба сказати ясно, що основні цілі Москви щодо нашого народу не міняються. Міняються тільки форми, тактика чи політична стратегія. На місце прямої русифікації висунено тези про «злиття націй».

Від жовтня минулого року на місце Хрущова прийшли нові керівники в Москві. Єдина зміна, що вони досі проголосили, це поліпшити стан колгоспників-селян, а тим самим рятувати майже від повного занепаду сільське господарство СРСР, яке від часу запровадження примусового колгоспного ладу не вийшло з кризи, а за часу панування Хрущова було доведене майже до катастрофічного стану.

На відтинку національної політики змін немає. Можна згадати тільки, що останнім часом промовчується в пресі теза про «злиття націй» і несміливо замінюється новим терміном про «зближення націй». Також треба відзначити, що до ЦК партії й уряду в Москві ввійшли люди українського роду: Підгорний, Шелест (західня преса зараховує до українців також Полянського, Тітова; світова преса зараховує до українців ще кількох маршалів радянської армії на чолі з Малиновським).

Згадую про них для того, щоб ми усвідомили, хто нині керує імперією, бо якоюсь мірою повторюються часи царату, який також по-слугувався українськими людьми.

Коли ми говоримо й думаємо про сучасну Україну, ми повинні перш за все усвідомити, що вона і народ тепер інші в порівнянні з часом, коли ми покинули рідні землі. Ми повинні усвідомити, що на протязі тих років наш народ власними силами творить своє життя, чинить опір, відбудовує українську культуру, мистецтво, науку, літературу, поправляє своє економічне життя, умови праці, відбудовує знищені війною міста, розбудовує власну промисловість, індустріалізує країну. За той час виростили нові поважні кадри української фахової інтелігенції; українська наука створила центри нової науки — кібернетики; молодь здобула більш масово середню та вищу освіту; на зміну знищених сталінським режимом наших культурних діячів і літераторів приходять ціла плеяда молодих поетів, які започаткували рух т. зв. шестидесятників. Ми знаємо, що на Україні постали нові міста з новими центрами промисловости, наладжано транспорт, виробництво автобусів тощо. Відкидати це все означає жити минулим, яке не є сучасністю і яке не належить до майбутнього.

Я не буду наводити сухої статистики і тільки згадаю, що змінився безповоротно характер нашої батьківщини, як також і характер нашого народу. Україна перестала бути селянською нацією, кількість робітників сьогодні дорівнює майже кількості селян (по 17 мільйонів), хоч в українських містах живе тільки коло 12 мільйонів українців.

Якою тенденційною не була б радянська статистика, на Україні є понад 7 мільйонів професійної інтелігенції та службовців, 25 тисяч шкіл з українською мовою навчання (на 30 тисяч шкіл), триста вісімдесят тисяч студентів, 139 вищих учбових закладів.

Цей культурний і економічний ріст народу не є дарунком Москви чи т. зв. «старшого брата»; неправда, що, мовляв, тільки завдяки союзові й дружбі з російським народом Україна стала ніби вільною радянською республікою.

Тим більше важливі всі ті процеси, які відбуваються на Україні й серед українського народу, бо вони протиставляються основним цілям Москви.

Які основні цілі Москви?

Русифікувати й асимілювати український народ під назвою «радянського народу», під гаслом «любови та вічної вдячності» російському народові; ганьбити й засуджувати всіх тих українських діячів та учасників опору, що були проти Москви, як нібито «буржуазних націоналістів» чи «зрадників» власного народу (Мазепа, Петлюра); фізично ліквідувати їх (Коновалець, Ребет, Бандера); обмежувати українську культуру до регіоналізму (танок, пісня); вивозити з України кращі наукові сили до Москви чи за Урал; накидати російську мову як «другу рідну мову»; русифікувати церкву або ліквідувати її; видавати майже всі наукові і технічні журнали російською мовою; палити найбільшу українську бібліотеку Академії наук, нищити архіви.

А який опір народу?

В наших означеннях сучасного стану на Україні ми дуже часто недооцінюємо народ і опір, який він ставить майже на всіх ділянках життя, або, навпаки, деколи переоцінюємо, і тоді найчастіше пишемо про «революційні процеси» або прямо про «українських націоналістів» — таких, «як ми тут». Тим часом обидві оцінки не відповідають дійсності, і правда, як майже завжди, десь поміж цими двома крайностями.

Нам треба усвідомити, що на Україні виросло нове покоління і домагає покоління повоєнне. Для них остання війна належить до історії їхніх батьків. Це покоління народилося в добу Сталіна, зростало і виховувалося в радянській системі; воно, за окремими винятками, не обтяжене ні т. зв. «контрреволюційним минулим» своїх батьків, ні їхнім соціальним походженням. Молодь, яка хоче закінчити середню або вищу освіту, мусить належати до комсомолу. А що на вищій студії, як відомо, накладене обмеження, то її прагнення ще посилюються. Молодь не хоче залишатися в селах і шукає місця праці в містах чи на заводах або виїжджає поза межі УРСР. Не обтяжена минулим, вона природно вимагає для себе повних прав, бунтується, вона відважніша, шукає правди, не фальшованої, вона розчарована минулим і не задоволена сучасним.

Українській молоді бракує національних історичних джерел і традицій, вона шукає за ними самотужки по бібліотеках, архівах, приватних збірках. На тлі часткової реабілітації знищених Сталіном працівників української культури в 30-их роках молодь природно зацікавилася тією добою і знищеними тоді поетами та письменниками.

шукає за їхніми творами і хоче закінчити працю, не закінчену ними, шукає правди, права на вільну думку.

Українське молоде покоління, як кожна молодь, вимагає більшої свободи, можливості виїзду за кордон, права на закордонну літературу, мистецтво, пресу. Їй не можуть пришити ярлика «буржуазного націоналізму», бо тоді комуністична партія чи її керівники мусять визнати, що вся їхня система та ідеологія фальшиві. При тому ця молодь дуже скептично оцінює західний світ, зокрема на тлі революції в Угорщині, в 1956 році і брак допомоги від західного світу. На еміграції більшість могла читати поезії передчасно померлого поета Василя Симоненка, як і його щоденник. Я не буду на них зупинятися і тільки згадаю, що В. Симоненко й подібні до нього — це члени партії і одночасно українські патріоти. Вони члени партії чи комсомолу, і їх ніяк не можна підтягнути під звульгаризовану більшовиками назву «буржуазних націоналістів». Їхній український патріотизм — найбільш природне і нормальне явище, навіть у комуністичній системі чи світогляді. Бо якби вони були італійцями, французами, поляками чи румунами і членами комуністичних партій тих країн, вони були б цінені, шановані, а їхні твори були б перекладені на інші мови світу. Але вони — українці, члени поневоленої нації, які відчувають це поневолення та нерівність, і тому вони в неласці, бо люблять перш за все свій народ, а не «старшого брата»; бо пишуть передусім про Україну, а не про Росію та Москву; бо стараються вивести українську літературу з регіоналізму на вищий рівень, з наближенням до процесів у літературах світу. На жаль, проти них виступає не тільки Москва чи політруки від літератури, але й свої: ті, хто в добу Сталіна служили режимові душею й тілом, люди з переламаним хребтом, ті, кого В. Симоненко називає по імені («дмитерки»), люди без національної, а часто й людської гідності, український патріотизм яких уміщається у вихвалюванні життя доярок, свинарок, стахановців і кінчається відомим «рушничком».

Я згадав ширше про опір у ділянці культури, бо він сьогодні найбільш виразний. Плекання чистоти української мови, домагання більших тиражів українських книжок, журналів і преси, відомі постанови, що їх винесли учасники конференції в питаннях культури української мови в Києві в лютому 1963 року це, в перекладі на зрозумілу мову, домагання культурної самобутності.

Подібні процеси, хоч не такі явні, відбуваються також на відтинку української науки. Українські науковці прагнуть дати свій вклад у світову науку — не як «радянські люди», а як українці.

Відзначити треба принаймні коротко ініціативу українських економістів, які, м. ін., перші приклали на Україні відому вже у світі теорію Лібермана в промисловості: теорію, яка на практиці зводиться до заперечення плянної системи, до збільшеного значення індивіда-фахівця і до регулювання економічних процесів ринком (попит і пропозиція). Також уперше на Україні організовано міжкол-

госпні об'єднання в сільському господарстві. Ці об'єднання становлять безперечно відхід від догматичного марксизму: відхід у напрямі застосування засад вільного господарства та ініціативності людини чи об'єднаної спільноти. (У 1963 р. на Україні було 1 076 колгоспних об'єднань, а в них — 8 992 колгоспи на всіх 9 747. Відомі також окремі радянські фірми, торговельно-промислові об'єднання кількох підприємств того самого профілю виробництва, які продукують товар залежно від попиту покупця.

Натомість важко щось конкретно сказати про українське робітництво, яке, як я згадав, становить коло 17 мільйонів. Відомі страйки за поліпшення життя, платні й умов праці. Відомі факти, що робітники в одеському порту відмовилися вантажити масло й збіжжя, призначене для Куби, і вимагали перш за все масла та муки для себе і народу. Є інші позитивні факти: українські робітники в Донбасі (найбільш русифікованому районі) наново вивчають українську мову, пишуть цією мовою і домагаються українських книжок та преси. Однак якщо мова про силу національної свідомости, про боротьбу за зміну профспілок або за права робітника в прибутках заводу і його праці, даних нема.

Українське село — це й далі резервуар української мови, засмічуваної русизмами. Український селянин-колгоспник найбільш упосліджений сьогодні з кожного погляду: матеріального, духового, побутового. Прикріплений до колгоспу, експлуатований державою і бюрократами, застрашений і прибитий щоденими турботами, браком основних знарядь і матеріалів, він не спроможний ще й досі піднятися на мінімальний стандарт життя. Його заробіток у колгоспі такий мізерний, що він ніяк не в силі прожити з нього не тільки з дітьми, але й самому. Тому колгоспник в основному доробляє на життя працею на присадибній ділянці або тим, що «зарве з колгоспу». Це можна назвати крадіжжю, але не в системі СРСР, бо практично там крадуть усі, від держави починаючи й на колгоспнику кінчаючи. Різниця тільки в тому, що одні крадуть, щоб урядити собі дачу й вигідне життя, а другі — щоб прожити.

Негативною сторінкою села є масове п'янство. Людина, яка живе в найбільш примітивних умовах, знаходить розраду в чарці. Сільська молодь, якою ніхто не опікується, часто бешкетує.

З другого боку, відчувається поширений поворот до релігійного життя не тільки серед старших, але й серед молодшого покоління, а в тому числі й партійців.

Повторюю, народ наш живе, чинить опір, шукає нових шляхів, свідомий, що його обдурюють і експлуатують. Прагне волі, більш людського життя.

Чого бракує сьогодні нашому народові й сучасній Україні?

В основному бракує політичного керівництва та політичних реалітетів для отієї паперової УРСР. Серед усіх верств і прошарків народу бракує політичної програми або щонайменше перспективно-

сти чи її проєкції. Серед тих, які з ласки Москви адмініструють Україною або керують цілим Радянським Союзом, бракує національної гідності, людської мужности чи хребта. Маю на думці передусім тих, які є членами партії, і то на вищих постах, але які не обстоюють, що вони українські комуністи, що вони мають дбати за свій народ і його національне відродження та самобутність навіть у рамках СРСР. Говорю про тих, які називають себе «радянською людиною» і які не протестують, коли західний світ називає їх «росіянами». Вони на шляху кочубеївщини нового типу.

Далі я маю на думці й тих, які в часи Сталіна сервілізмом добилися вищих посад в адміністрації, літературі, пресі тільки тому, що краща сила була знищена. Вони мають сьогодні змогу повернутися до народу або залишитися до кінця свого життя вірними слугами, чи, як називають їх, «вірними псами» режиму, а за їхнім власним означенням — «холуями».

І зрештою я маю на думці народ як цілість, який ставить ще надто малий опір і мало підтримує тих з-поміж себе, які цей опір чинять легальними методами. Хтось, може, зробить мені закид, що обвинувачую народ, живучи за кордоном. Я свідомий цього, але, бажаючи в усьому своєму житті допомогти народові в його визволенні, якоюсь мірою я почуваю себе в праві звернути увагу й на негативні прояви. Кри цьому я вірю в наш народ і його спроможність та дані вибороти повну державну незалежність і свободу, побудовану на демократичних засадах рівности та справедливости (рівних прав національним меншинам).

Якою може й повинна бути українська визвольна політика?

Політика — це сукупність цілей і завдань, що їх ставить народ чи його керівники в боротьбі за свої інтереси, а також методи і засоби, за допомогою яких ці завдання і цілі досягаються. (Зовнішня політика — продовження внутрішньої політики). Визвольну політику складають методи і засоби, яких вживає народ чи його провідні сили для досягнення визначеної цілі.

Завдання української визвольної політики — відновити державну самостійність народу і привернути йому на демократичних засадах всі його права. Ідейну базу визвольної політики становлять: українська держава, яка була виборена народом у 1917 році у формі Української Народної Республіки, і основні державні акти 22 січня 1918-1919 років — самостійність і соборність українських земель. Методи та засоби визвольної політики можуть і повинні бути різні, залежно від сили й готовости народу, сили та слабости ворога, внутрішніх і зовнішніх умов, міжнародного укладу і співвідношення сил, здобуття зрозуміння і помочі в інших народів чи держав, сприятливих умов тощо. Коли цілі залишається незмінною, то методи та засоби міняються залежно від доцільности і можливостей успіху. Джерело визвольної політики — це боротьба народу, його сила, його національна та політична свідомість і його готовість на боротьбу. Бо-

ротьба може провадитися різними методами й засобами: легальними, напівлегальними й підпільними; революційними, як і еволюційними; одними й другими. Всі методи чи шляхи до визволення повинні взаємно себе доповнювати.

Якою була українська визвольна політика в недавньому минулому?

По упадку Української Народної Республіки, а опісля по ліквідації СВУ і по самогубствах та арештах українських націонал-комуністів українська політика на центральних землях в рамках УРСР не існувала. Від імени українського народу говорила Москва і її намісники на Україні — Постишев, Хрущов, Каганович та інші.

Поза межами УРСР (у Польщі й на еміграції) українська визвольна політика була в основному зорієнтована на війну Німеччини з Радянським Союзом (гетьманський табір), на допомогу від Польщі (табір УНР) і на власні сили народу та революцію у зв'язку з такою війною та ставкою на ревізіоністичний табір (ОУН). В основному це була політика ставки на революцію при допомозі інтервенції та війни. Наша заокеанська еміграція не здобулася в той час на власну політику, а тільки матеріально і морально допомагала названим табороам.

Ставку на війну і революцію ми програли. Залишилися з того періоду єдина ставка на власні сили народу і визвольно-самооборонна боротьба народу, яка політично та збройно діяла до 50-их років. Можна різно оцінювати цей період, але на моє глибоке переконання, це була єдина можливість, яка тоді залишилася українському народові, якщо він мав виявити й документувати свою боротьбу за незалежність.

У час другої світової війни була ще одна можливість української визвольної політики, якби на Україні існував політичний осередок. Цю політику могли пробувати вести з Москвою і Сталіном українські комуністи за ціну єдиного й спільного фронту проти гітлерівського наїзду, коли Сталін під ударами гітлерівського мілітаризму почав формально повертати Україні деякі права (міністерства, гімн, прапор, тощо). Допоміжну роллю могла відограти й українська еміграція, зокрема табір УНР, якби він був у другій світовій війні по боці західних альянтських демократичних сил, тобто якби він вемігрував разом з поляками з Варшави. На жаль, Україну в той час представляли Хрущов або Ковпак.

Подібна ситуація виникла ще раз по закінченні другої світової війни і під час збройної підпільної боротьби УПА, ОУН і УГВР. І в той час українські комуністи могли пробувати вести переговори з московським режимом, але цих комуністів не було.

Який стан політичної думки і визвольної політики сьогодні?

Від 1935 року Україною адмініструють з волі Москви в більшості люди українського роду. На підставі статистичних даних вони творять коло 70% провідного кадру КП України. Однак немає даних, чи вони здатні на українську політику, зближену якоюсь мірою

до тієї, яку провадять Ґомулка, Кадар, Тіто або покійний Ґеорґіо-Деж. Навпаки, є багато даних на те, що чимало з теперішніх вождів компартії України зовсім байдужі до українських національних інтересів і почувають себе звичайними «ґавляйтерами Москви» в Києві.

Якщо йдеться про нашу політичну еміґрацію по другій світовій війні, то вона як цілість зробила умовно досить багато в поширенні інформації про Україну, про прагнення народу, але небагато щодо розвитку політичної визвольної думки. В перший період по війні майже всі ми були наставлені на скору нову світову війну, тим разом західного демократичного світу на чолі з США проти СРСР; пригадаймо, що в таборах ДП будувалися скелети урядів і проводів для України і готувалися в похід.

Ситуація змінилася, і поволі ми всі наближаємося до реальної дійсності і, мабуть, погоджуємося в тому, що:

1. Питання революції розглядаємо в пляні революції всіх основних народів СРСР і України, включаючи також російський народ; коли метою поневолених народів є національна революція і здобуття або відновлення державної незалежності та ліквідація тоталітаризму, то метою російського народу є тільки політична і соціальна революція.

2. Вважаємо, що в теперішній час нема змоги вести на Україні підпільно-революційну боротьбу, бо така боротьба була б здушена переважаючими силами ворога при жодній (або мінімальній) моральній допомозі вільного світу та інших поневолених націй СРСР.

3. Відкидаємо будь-яку ставку на атомову війну, як війну, що була б допоміжною у визволенні українського народу. Навпаки, приймаємо, що того роду війна може принести найбільше знищення, якщо й не загибель народу.

4. Не виключаємо можливості розкладу СРСР і комуністичного режиму шляхом їх внутрішнього послаблення і внутрішньої боротьби за владу теперішніх керівників СРСР або претендентів на неї, як також внутрішніх конфліктів між партією і менажерами, партією і армією.

Які можливості на сучасному етапі визвольної політики на Україні?

1. Основним завданням є скріпити і розбудувати політичний потенціал України та її народу для національного визволення і державної незалежності.

2. Виховувати весь народ на національно свідомих громадян. Протиставитися всіма силами уніфікаційно-русифікаційним плянам Москви і ЦК КПРС, відкинути як абсурдну тезу про т. зв. «злиття націй», боронити українську мову з правом державної мови, відрусифіковувати науку, вищі учбові заклади, школи, адміністрацію. Вимагати рівнорядного з росіянами права на виїзд за кордон для презентації української науки й культури, на студії, відвідини родин. Поборювати рабство, вилучництво, «малоросійство» (типове «мені всьо равно»), дбати про поліпшення життя, зокрема життя українського

колгоспника-селянина, робітника; вимагати відповідних тиражів книжок, які задовольняли б потреби читача. Для тих українців, що живуть поза межами УРСР на всій території Радянського Союзу, вимагати українських шкіл, преси і можливості плекати українську мову та культуру.

3. Вивести українське культурне життя з провінціалізму, хуторянства й регіональності на вищий позем культурної нації, з доступом до світової культури й науки нашого часу. Світової слави українець Олександр Довженко закликав ще в 1955 році перед своєю смертю, «що треба розширювати творчі межі соціалістичного реалізму». Сьогодні цей процес почався в усьому СРСР і українці мають право та обов'язок поширити ці рамки, що, зрештою, роблять у себе російські культурні діячі та літератори.

4. Здобувати для України місце у світі: вивести її на світову арену як фактор політичний, культурний, економічний. Налагодити і поширити зв'язки з іншими народами, як в середині Радянського Союзу, так і з народами-сусідами, що перебувають на правах т. зв. «сателітних держав». У першу чергу зв'язки з Польщею, Румунією, Угорщиною, Чехо-Словаччиною — країнами, що обороняють свою національну незалежність, але не зреклися своїх претенсій на частини української території, які в них формально відібрав СРСР чи Росія. (З преси відомо, що Румунія формально зажадала від СРСР повернення Басарабії і порушила питання про Буковину). Шукати також зв'язків з Китаєм, який сьогодні є в конфлікті з Росією; політика України не мусить і не повинна покриватися чи бути тождною з політикою і міждержавними взаєминами СРСР, як ворог чи приятель Росії не конче мусить бути ворогом чи приятелем України.

5. Вимагати дипломатичних стосунків України (УРСР) із західними країнами, азійськими та африканськими і не задовольнятися тільки членством УРСР в ООН, бо поширення дипломатичних зв'язків поширює також статус паперової державності УРСР — України, а дипломатичні взаємини спричиняються також до розбудови міжнародної торгівлі і культурного обміну.

6. В сучасних рамках СРСР чи т. зв. соціалістичного блоку бути партнером, а не слухняним виконавцем політики Москви. Щоб українці, які сьогодні стоять при керівництві УРСР чи й СРСР, керувалися також інтересами і добром свого народу, а не виключно інтересами імперії, російського шовінізму та модерного колоніалізму. Щоб батьківщиною була для них Україна, а столицею Київ, а не Москва. Щоб поневолення, накинене насильством і терором українському народові, перемінити щонайменше на союз і співпартнерство та рівність, замість неволі освічених рабів.

Оце, — деякі думки щодо можливостей політики в сучасній Україні. Очевидно тут ідеться про політику, що її сьогодні, в моєму розумінні, мають змогу проводити в життя українські патріоти на

українських землях. Я кажу: сьогодні, бо йдеться про сучасний етап, отже про обставини, в яких народ не може зробити революції, але мусить боронити себе і підготувляти сили до того моменту, коли внутрішні і зовнішні умови дозволять йому здобути повну самостійність.

Цим я не хочу сказати, що така політика на Україні і для українського народу єдино правильна. Вона може і повинна мінятися залежно від умов — внутрішніх і зовнішніх, але вона сьогодні є на потребу.

Чи вона реальна і можлива? Це залежить насамперед від нашого народу, як і від тих, які ставили б собі завдання її реалізувати. Якщо їх немає, то якою б позитивною не була політична програма, вона не буде реалізована. Але ми повинні вірити в українську людину незалежно від того, в яких нашивках або з якою членською виказкою вона ходить сьогодні. Як не сьогодні, то завтра українець вимагатиме природних зрештою для кожного народу прав. Бо сьогодні, у час, коли визволилися з колоніяльної системи десятки народів, а то й племен, годі будь-кому затримати природний розвиток прагнень до національної волі, як також і до індивідуальної свободи одиниці.

Реалізація такої, назв'їм ясно, мінімалістичної програми залежить також від настанови, сили й слабости, політичного думання й сприймання сучасних керівників у Кремлі. Я не маю змоги зайнятися їхньою характеристикою і порушу тільки одне питання, а саме — кризу сучасного СРСР і комуністичної доктрини. На тему цієї кризи пишуть багато в усьому світі, як також у нашій еміграційній пресі — пишуть справжні фахівці, але й автори, що керуються власними бажаннями. У нашій пресі дуже часто пишуть найбільше спрощено: в тому дусі, що СРСР — це «колос на глиняних ногах», що він розлітається, що «москалі є некультурними примітивними людьми» і що вистачає піти хрестоносним походом, «вирізати москалів», кинути на них атомову бомбу — і... Україна стане вільною.

Назв'їм головні елементи кризи СРСР як внутрішні, так і зовнішні.

До внутрішніх належать:

а) Занепад сільського господарства і неспроможність налагодити харчову продукцію всіма досі вживаними засобами. Причина лежить у насильній колгоспній системі. Недавно Брежнев висловився, «що це не час на роздрібнення колгоспів». Це — обіцянка або неминучість, а поки-що комуністичний режим не має відваги розпустити колгоспи і хоче рятувати сільське господарство подвоєнням платні колгоспникам, заснуванням фондів на старечу пенсію тощо.

б) Неспроможність зрівноважити важку і легку промисловість, попит і доставу, запотребування населення, як також і якісність виробів.

в) Непорозуміння та конфлікт між партійними керівниками і директорами заводів, чи т. зв. менеджерами-фахівцями.

г) Роздута бюрократія і хабарництво (на самій Україні має бути 7 мільйонів осіб бюрократичного апарату).

г) Брак ідейного елементу в партії; догми, які перше були обов'язкові, втратили свою вартість, зокрема після виявлення частини злочинів Сталіна.

д) Проблема молодого покоління, яке дістало середню або вищу освіту і для якого партійні настанови не мають вартости.

е) Мільйони звільнених в'язнів, які щоденно свідчать про концтабори і ставлять прямі питання, наприклад, такі: «вони реабілітували досі тільки своїх власних людей, а що сталось з тисячами чесних людей — не членів партії?», або «про радянські концентраційні табори народ писатиме ще через 80 літ» (цитати з репортажів Михайла Михайлова «Московське літо», що його Тіто наказав арештувати).

е) Боротьба неросійських народів СРСР за незалежність на тлі деколонізаційного процесу в світі.

До зовнішніх елементів кризи треба передусім зарахувати: конфлікт Китаю з СРСР і двоподіл комуністичних партій світу, при чому Москва перестала бути центром світового комунізму та світової революції. (Ми не повинні бути заскочені, якби в недалекому майбутньому китайці почали підтримувати чи насаджувати в СРСР і національних республіках своє «підпілля»).

У цьому конфлікті перед вождями в Москві повинно стати засадниче питання: або поширити національні, політичні та соціальні права поневолених народів і тим старатися прихилити їх на свій бік, або чекати, поки Китай не почне втручатися безпосередньо в справи СРСР і не змусить підрадянські народи вибирати свої власні шляхи.

*

Які завдання має еміграція?

В основному ці завдання зводяться до двох питань: як налагодити наше життя і наших дітей у країнах нашого поселення та прийнятого громадянства? Яку допомогу ми можемо і повинні дати нашому народові на шляху до його визволення?

Перше питання не належить до моєї відповіді і є окремою темою. Приймаючи, що еміграція залишиться в країнах свого поселення, вважаємо, що її головним завданням буде вросити в ґрунт вибраної країни, стати корисними громадянами, плекати свою культуру, мову, звичаї, релігію, розбудовувати громадське, культурне та економічне життя, виховувати дітей, даючи їм змогу й поміч, щоб здобували освіту; прищепити їм любов до народу своїх батьків.

Я звертаю зокрема увагу на наших дітей, бо вони вже в недалекому часі зможуть подати велику допомогу українському народові, працюючи в різних ділянках життя своєї країни за своєю спеціалізацією — в університетах, у державній адміністрації, армії, на під-

приємствах, заводах чи у вільних фахах. Від їх виховання дома і в молодіжних організаціях (Пласт, ОДУМ, СУМ тощо) буде залежати їхнє зацікавлення, їхнє позитивне чи нейтральне ставлення до українського народу і до української проблеми. Дозволю собі на цьому місці звернути увагу на те, щоб ми не втягали молодь у наші еміграційні групові чи партійні суперечки, не оповідали дітям тільки про колишні свої матеріяльні та побутові злидні, не представляли їм сучасної України та її народу як комуністичних і одночасно не перебільшували нашого патріотизму та героїзму.

Які завдання еміграції супроти нашого народу і визвольної політики?

Від кінця минулого року і по сьогодні у зв'язку з приїздом з України до США та Канади групи українських культурних і некультурних діячів під керівництвом Колосової в нашій еміграційній пресі та між угрупованнями розгорілася нездорова велика баталія — «за» чи «проти» контактів. Цей спір ще не закінчений і настанови в цьому питанні поділені не тільки серед еміграційного суспільства, але й серед двох об'єднуючих центрів — КУК у Канаді у УККА у США. Тому що це питання заторкує всю еміграцію незалежно від країни її поселення, дозвольте мені висловити свої думки, які відзеркалюють також і настанову ЗП УГВР, до якого я належу.

Сподіваюся, що в нас немає розходжень у тому, що еміграція без зв'язку з народом не втримається і є засуджена на асиміляцію. Це стосується всіх еміграцій, в тому числі і нашої. Без взаємного контакту, духового й фізичного, ми станемо собі взаємно чужими і, замість принести поміч народові, залишимося в найкращому випадку нейтральними чи байдужими. Я хотів би помилятися, але вважаю, що поважна частина нашої еміграції, і то повоєнної, є вже на шляху відчуженості чи байдужості. А що тоді думати про наших дітей? Причина цього стану в тому, що на протязі щонайменше двадцяти років між українським народом і еміграцією не було можливості на нормальні зв'язки, навпаки, існувала створена ворогом майже повна ізоляція. Лише в середині 50-их років Москва дозволила обмежений листовий контакт і допомогу родинам пачками, далі — обмежені відвідини родин на Україні, дозвіл на виїзд за кордон до родин кількадесяти старших віком осіб, приїзд за кордон одного ансамблю танцю і 2-3 співаків-українців.

На тлі дуже обмежених можливостей ми, еміграція, дістали певні свідчення від очевидців про виразну русифікацію України й народу, про наявну нужду селянина-колгоспника, про брак на Україні української книжки, про шовінізм росіян, яких Москва спрямовує на Україну, про заборону туристам відвідувати свої родини в рідних селах та містах, про викладову російську мову в університетах України тощо. Одночасно ми мали змогу також безпосередньо зустрітися з українською людиною, яка свідома того стану і протиставляється йому легальними методами. Ми дістали змогу познайомитися, наприклад,

з поезіями і щоденником покійного молодого Василя Симоненка, з документами про спалення київської бібліотеки Академії наук чи про знищення вітражу на честь Т. Шевченка. Також український народ мав змогу почути в розмовах з відвідувачами про діяльність еміграції, її життя, її настанову, як також її критику окремих фактів, зокрема в питанні про українську мову, про новоколоніальний гніт. Без цих, навіть таких обмежених контактів відомості про наш народ і стан на Україні ми могли б діставати тільки з радянської преси чи від чужинців. Про радянську пресу, її «демократичність» чи правдивість подаваної нею інформації нема потреби говорити, а чужинці в більшості, за окремими винятками, пишуть про «рашен піпл». Отже на тлі згаданих контактів ми знаємо, що наш народ потребує нашої помочі і що він цінить нашу працю; а ми потребуємо зв'язку з ним, щоб не затратити почуття дійсності.

Не може бути сумніву в тому, що Москва має свої цілі та завдання в культурних взаєминах, які вона налаждала з західним світом, і що її метою є послабити кожний народ — великий чи малий, зокрема США. Ні в кого не повинно бути навіть сумніву, що завданням Москви та її поліційних органів є зламати еміграцію, послабити її, внутрішньо порізнити, не допустити її до об'єднання та створення спільного осередку політичної акції. Так звана коекзистенція чи мирна співпраця, зокрема між США і СРСР, не залежна від нас і в основному ми висловлюємося про неї негативно або скептично. Але вона існує, і досі жодна сторона не відкликала її. Це — одна з форм боротьби, боротьби ідей демократичного світу з світом тоталітарно-комуністичним, і не можна апіорі пересуджувати виграшу чи програшу за однією чи другою стороною. Ми є свідками того, що католицька церква, Ватикан, також із конечности наладне контакти з Москвою і комуністичними режимами інших країн, щоб мати змогу ширити свої ідеї.

Можна мати різні погляди щодо зустрічей еміграції з висиланими за кордон українськими групами чи окремими людьми. Можна мати застереження щодо форм зустрічей, з ким зустрічатися, які питання порушувати і тому подібне. Однак не повинно бути застережень чи негативної настанови до питання контакту з народом і не можна закидати зради тим, які стараються наладати ці контакти. І, на мою думку, краще, коли того роду зустрічі відбуваються відкрито та в більшому гурті відомих і відповідальних українських громадських культурних або політичних діячів еміграції, ніж вони мали б відбуватися поетаємно й індивідуально.

Зустрічатися повинні ті, які почувують себе в силі відбути розмову або дискусію навіть з вишколеними комуністичними агітаторами чи й прикритими працівниками КГБ. Якщо ми ідейно, політично не підготовані, якщо ми не знаємо фактів і реальної дійсності на українських землях, тоді краще нам не зустрічатися. Але тоді усвідомім, що наші можливості допомагати народові будуть щораз

більш обмежені, мало або і цілком не реальні, зведені до чуттєво патріотичних заяв.

Не можливо сьогодні говорити розсудливо про ситуацію на Україні, про визвольні процеси в народі, про його силу чи слабкість без докладнішого знання тамошнього становища. Не можливо українській політичній еміграції та її представництвам обороняти перед західним світом питання України й української проблеми, знаючи менше, ніж ті чужинці, які це питання студіюють.

Нашим священним обов'язком є і буде допомагати нашому народові вийти у світ, вирватися з стану колонії чи провінції Росії і піднятися до рівня окремої нації, яка повинна мати зв'язки з усім світом безпосередньо, а не через Москву. Наше завдання — допомогти народові вийти з ізоляції від світу, в якій його держить Москва. І тому, м. ін., ми підтримуємо заходи в питанні дипломатичних стосунків України з усіма державами світу. Цим ми ніяк не визнаємо сучасного режиму, державного устрою чи комуністичного світогляду і не зрікаємося нашої боротьби та боротьби народу на повне незалежне державне життя. Поширення статусу УРСР і налагодження дипломатичних стосунків не суперечать існуванню та діяльності за кордонами України ні екзильного центру УНР, ні завдань УНРади або ЗП УГВР — тих завдань, що йдуть далі від того, чого сьогодні можна досягнути в рамках СРСР.

За всяких умов наша еміграція мусить бути носієм державної незалежності України і її перед світом боронити. Цим, м. ін., обумовлюється конечність дій поза рідними землями і екзильного центру УНР, і ЗП УГВР, і всіх інших наших політичних груп чи установ. Вони мусять стояти на сторожі тих політичних ідеалів, які немає змоги боронити на Україні. Але, з другого боку, не забуваймо також, що становище нашого народу було б далеко гірше, якби не існували навіть ті комуністичні форми, під якими нині виступає Україна на форумі ОН, ЮНЕСКО, МОП чи так само в середині СРСР.

Завдання наші як еміграції, а в тому числі також генерального секретаріату закордонних справ УГВР, є і повинні бути спрямовувані на те, щоб прагнення до повної державности і незалежности нашого народу були визнані світом і світовими демократичними потугами як легітимні прагнення. Щоб український народ й українську проблему не трактували як «внутрішнє питання Росії». Як знаємо, сьогодні того визнання нема. Недоцільно закривати такий стан різними нашими «здобутками» в тому напрямі або зв'язками, які не вийшли поза інформацію, і позитивними голосами одиниць (хоч би й членів парламентів західних держав) у моральній, а не політичній площині. Наша інформація, як і моральна підтримка світу, потрібні і вартісні; їх також треба розбудовувати, але вони — тільки допоміжні, а не вирішальні в політичній постановці.

Нашою цілостевою всесторонньою роботою ми маємо впливати на процеси на Україні: підтримувати легітимні вимоги народу, говорити

від його імені там і тоді, коли він сам не спроможний говорити; видавати наукові, публіцистичні і літературні та мистецькі твори, які не можуть появилися друком на Україні; протестувати суцільними силами проти всіх утисків і злочинств, які російсько-більшовицький режим застосовує супроти нашого народу; шукати приятелів та союзників і неутралізувати ворогів.

Наше завдання — максимально використати політично і розумно нашу свободу та незалежність думки. Москва атакує нас зокрема не тому, що ми внутрішньо сильні чи об'єднані, бо такими ми не є, хоч повинні бути. Москва атакує нас перш за все тому, що ми вільні, що вона не може контролювати нас, забороняти нам діяти, затуляти нам уста.

Зрозуміймо це і працюймо для народу та його добра. Поширюймо наші зв'язки, творім, де можна, спільний фронт з іншими народами чи їх представництвами, впливаймо вміло й розумно (а не тільки почуваннями й настроями) на еміґрації чи представництва народів, наших сусідів. Шукаймо контакту головне з тими, які мають контакт із своїм народом, а не тільки з тими, які живуть минулим і мріють про колишні свої позиції та титули і, відірвавшись від своїх народів, чекають, що хтось поверне їм їхні колишні привілеї, титули або навіть обдарує частинами української території. Вони дуже зближені своєю ментальністю до того, що з'ясовує Томас Маколей, відомий англійський історик, в своїй «Історії Англії» (том I, стор. 184): «Політик, якого ворожа фракція витиснула на вигнання, звичайно бачить суспільство, що він його покинув, через викривлену призму. Кожна річ zdeформована і знебарвлена його жалями, його смутками і відразами. Найменше невдоволення на батьківщині віщує йому революцію. Кожний заколот — це для нього повстання. Його не можна перекопати, що його батьківщина не тужить за ним так, як він тужить за нею... Чим довша ця експатріація, тим більші стають ці галюцинації... З кожним місяцем зростає його нетерплячість відвідати рідний край і з кожним місяцем рідний край тужить за ним все менше. Ця ілюзія перетворюється майже на хворобу, коли багато політичних емігрантів, які терплять за цю справу, зберуться разом в чужій країні. Їхне головне заняття — це розповіді про те, чим вони були колись і чим вони ще можуть бути... І через це вони зразу готові для заходів, що їх кожен, кого пристрасті ще не позбавили „сил“ перевіряти можливості, відразу назвав би безнадійними».

Ми, мабуть, уже зрозуміли, що визволення нашого народу може настати з волі, сили і боротьби самого народу при співпраці та допомозі інших народів. Ніхто не принесе і не подарує нам волі та державної незалежності (тобто ні західній світ, ні Америка, ні термонуклеарна війна), і не виборемо їх ми, еміґрація. Завдання наше використовувати всі можливості для політичної акції. Сьогодні, в час мирного співіснування, США встановлюють зв'язки з країнами-сателітами, будують мости для налагодження безпосередньої співпраці,

дають економічну допомогу. Поширення її на сучасну Україну було б без сумніву великою справою.

Щоб ми могли успішніше вести політичну роботу, виходити з провінціалізму, фразеології, нереальних і нежиттєвих проєктів і обіцянок, нам треба спільними силами довести до єдності дії еміграції, її середовищ і угруповань. На цю тему написано і сказано вже так багато, що якби цю енергію було вжито на практичну співпрацю, можна було б дійти вже до реальних успіхів. До чого доводить наше внутрішнє розбиття, вистачає згадати, яку нездорову акцію повела частина еміграції та преси проти митрополита Йосифа Сліпого, що в сучасний період історії української церкви і народу є виразником релігійного та національного опору і єднає нас з українським народом. Лише підвищення митрополита Йосифа в кардинали заспокоїло якоюсь мірою хворобливі пристрасі. Коли я згадую про цей прикрий стан, я маю на думці насамперед тих високих ієрархів української католицької церкви, які й досі не стали на позиції єдності.

На цьому місці мені приємно відзначити дуже здоровий вияв суспільно-громадського порядку єдності та співпраці на демократичних засадах в українській еміграції в Австралії з її централею СУОА.

І на закінчення я повторю слова з недавно переданого з України документу під заголовком: «З приводу процесу Погружальського». Цей документ кінчається словами:

«Ми знаємо, що народ безсмертний, його не задушиш, не спалиш його духу. Звичайно, коли в народі є дух боротьби. Але коли немає того духу — він стає мертвим. Не втішаймо себе вічною істиною про безсмертя народу — його життя залежить від нашої готовності постояти за себе!»

У видавництві ПРОЛОГ вийшла з друку збірка матеріалів з історії України

ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ

Упорядкування і вступна стаття Богдана Кравцева.

Книжка має 252 стор. Ціна 1,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися безпосередньо до нашого видавництва або наших представників по окремих країнах.

РОМАН РАХМАННИЙ: ДУМА ПРО НАЙМОЛОДШОГО БРАТА

З усіх українських дум козацьких, мабуть, найтрагічнішу картину тогочасного життя на Україні змальовує «Дума про втечу трьох братів з Озова». Хто з нас, ще малим хлоп'ям, не ридав щирими сльозами, читаючи десь у куточку (оподалік від сторонніх очей) поетичну розповідь про те, як

З города Озова, з тяжкої неволі три братики тікали.
Ой два кінними, третій піший-пішаниця,
Як би той чужинець-чужениця.
За кінними братами біжить він, підбігає . . .
Кров'ю сліди заливає . . .
Сльізьми проливає,
Словами промовляє:
«Братики мої рідненькі . . .
Мене обіждіте,
Із собою візьміте,
До городів християнських, хоч мало, підвезіте».

Пригадуєте, читачу, як ми в юності нашій дивом дивувалися, прямо вірити не хотіли: — Хіба ж це можливе серед українців, аби старші брати наймолодшого брата не порятували у потребі великій? А тим часом вони відмовлялись:

«Гей, ми і самі не втечемо,
І тебе не візьмемо . . .»

Змужнівши життєвим досвідом гірким, ми врешті зрозуміли дещо. Життя далеко складніше за юнацькі мрії. Бувають т. зв. «межові ситуації», коли людині здається, що вона стоїть віч-на-віч з непереможними силами сама, одинока, забута Богом і людьми. За таких обставин, мабуть, усе можливе. Поети, повістярі, драматурги й автори кращих кінокартин не раз відтворюють у своїх творах межові ситуації. Якби так у наших письменників було дещо більше творчої винахідливості, вони відкрили б у житті своїх земляків не один детал, гідний Софоклового чи Шекспірового пера. А так . . .

ПОЗА МЕЖАМИ ДОБРА І ЗЛА

Читач здогадається, що тут не йдеться про літературно-мистецький аспект трагічно-прекрасної думи, хоч і яке цікаве тут відтворення одної з межових ситуацій філософського порядку. Трагічна доля наймолодшого брата, покинутого старшими братами на безлюдній і безводній окраїні землі української, пригадується у зв'язку з су-

часною життєвою обстановкою значної кількості українців. Буває ж так, що спостерігаючи чинось трагедію, пригадуєш давно прочитану книгу і підтверджуєш відому істину: як часто в книжках відтворено живі фрагменти життя живого...

Саме в «Думі про втечу трьох братів з Озова» відтворено, майже на пророчий лад, межову ситуацію українців, що опинилися поза межами УРСР у країнах з комуністичним ладом. У Російській РФСР, Польській Народній Республіці, Румунській Народній Республіці та в Чехо-Словацькій Народній Республіці.

Скільки українців живе там сьогодні? Точно ніхто з нас того не знає. Офіційної статистики немає. Відповідні уряди не потребують таких статистичних даних; вони заважали б їх асиміляційним заходам супроти української меншости. А український радянський уряд у Києві цим питанням не цікавиться.

Понад сорок років тому це питання було ще на порядку денному і в Києві, і в Москві. На з'їзді Російської Комуністичної Партії в Москві 1923 року член уряду УРСР, «старий більшовик» Микола Скрипник, запитував керівників СРСР: Чому сім мільйонів українців на території Російської РФСР не мають забезпечених людських прав на розвиток власної культури? Із недавно утворених 500 українських шкіл у тій республіці 300 вже закрито, а два технікуми типу середніх шкіл з українською мовою навчання «підпадають у найближчому часі скороченню», твердив М. Скрипник.

Він на фактах доводив, як радянська влада в Російській РФСР припиняла всякі вияви української культури в областях з великим відсотком українського населення. Воронізький обком заявив на запит ЦК РКП (пропонований членами-українцями), що «організувати українську секцію» навіть для партійної агітації — «недоцільно». Курський обком вважав, що це було б «цілком зайве». Кубанський обком, на території якого тоді жило 2 273 000 українців, «не дав зовсім ніякої відповіді» на запит ЦК РКП. А в цілому «як обслуговувано культурою» українців на території Російської РФСР у 1923 році? Микола Скрипник прямо у вічі радянським російським керівникам кинув наступні факти: «...останніми двома роками видано тільки дві брошури українською мовою на цілу РРФСР: одну брошуру ми дістали позавчора — це постанови I-го З'їзду Рад СРСР; друга брошура — збірка віршів. На мою думку, цього ніби малувато, щоб обслуговувати оці сім мільйонів (українців)», — твердив у своїй промові в Москві Микола Скрипник 12 червня 1923 року.

Російська РФСР зокрема русифікувала українців у лавах Червоної армії. «За останню мобілізацію, — обурено заявляв Скрипник, — взято до армії 60 тисяч українських селян, що пішли в Росію. А на якій мові ведуть серед них освітню роботу? Проводиться культурно-освітня робота на українській мові? Ні! Армія досі залишається знаряддям русифікації української людности і всіх інших національностей...»

Дарма, що з того часу через СРСР перекотилися чотири великі хвилі змін: «сталінська конституція», друга світова війна, післясталінська «відлига», та врешті післяхрущовська «лібералізація» в національному питанні. Становище українців у Російській РФСР не поліпшилося, а, навпаки, — погіршилося. Українці на території «найпрогресивнішої в світі держави найгуманнішого російського народу» не мають сьогодні ніяких шкіл з українською мовою, не мають права на окремі класи української мови в російських школах; вони не мають ніяких українських часописів, а про середні школи «типу технікумів» нічого й говорити. В Українській РСР росіянам забезпечено всі види російських шкіл і плекання російської культури з письменницьким об'єднанням включно; українцям у Російській РФСР збережено традиційну русифікацію царського зразка і стилю.

«Та хіба ж це вина самих лише росіян? Ви знаєте наших людей. Вони не захищають своїх прав і терплять покірню...» — сперечався зі мною один земляк з України. Можливо, так воно й є, але їхня покірність ґрунтується на усвідомленні твердого життєвого факту: за ними ніхто не постоїть — вони самі, без захисника, що ним звичайно є держава власного народу на рідних землях. Тому український київський уряд є співвинуватцем у гнобленні українців на території Російської Федерації.

Не менша відповідальність за долю своїх братів тяжить і на плечах діячів культури в УРСР, зокрема партійних, бо вони в своїй свідомості «відписали з реєстру» української нації приблизно сім мільйонів українців на користь російського народу. Микола Скрипник був партійцем-більшовиком, але він ніколи не забував, що він — українець, сміливо захищав інтереси українського народу на всесоюзному форумі і принаймні пробував діяти як комуніст з українською гідністю. Теперішні урядові кола УРСР навіть такої доброї волі не проявляють; українські діячі культури в УРСР з свого боку навіть не пробують впливати на свої урядові кола, щоб вони захистили українську меншість в РРФСР. Всі вони свідомо покинули своїх земляків — примусових поселенців, емігрантів та колишніх засланців у РРФСР — на чорному шляху русифікації.

У подібному становищі — поза межами добра і зла — перебувають і українці в Польській Народній Республіці. Згідно з неперевіреними даними, там живе понад 400 000 українців. Вони не мають усіх прав повноцінних громадян, задоволення культурних потреб обмежують і державна влада і їх польські співгромадяни. Виходить там лише один тижневий часопис «Наше Слово» (з щомісячним додатком «Наша культура»), але українці жителі Польщі часто побоюються передплачувати свою газету: місцева влада та співгромадяни всіляко дошкуляють тим особам, які заявляють себе людьми української культури.

За малими винятками немає можливості вчити дітей української мови, а у високих учбових закладах не читають лекцій з історії укра-

їнської культури чи з мовознавства. Університетські студенти не мають навіть підручника історії української літератури хоча б польською мовою; на таке видання польська освітня влада ще не дала дозволу, а київські діячі культури до того не подумалися.

Про культурні зв'язки між УРСР і Польською НР багато пишуть в українських радянських газетах, говорять про це в радіо для закордону. Логічно можна б робити висновок: Польща і Україна — такі близькі сусіди, держави з подібною системою правління та подібним економічним ладом; Київ та Львів дуже близько розташовані від Варшави і Кракова, тож є всі можливості впливати на керівні прошарки польської республіки з користю для української меншости. Тим часом у ПНР дійсність для українців така ж чорна, як була за реакційної довоєнної Польщі.

Українці з Польщі розказують, що у Варшаві не знайдете українських часописів з УРСР, бо польські книготоргівці не замовляють їх до своїх кіосків, а книготорг в УРСР не турбується такою дрібничкою. «Час від часу можна побачити гумористичний журнал „Перець”, але в ньому — за винятком гарної мови — немає нічого українського. Якби не ця мова, то справді тяжко було б вгадати — український це журнал чи російський. Справді, як висловився колись про українське радянське малярство М. Рильський, не знати, чи це Україна чи Аргентина!.. Зате російських книг і часописів у Варшаві багато...»

Нічого дивного, що українці в Польщі сьогодні вже навіть не запитують відвідувачів з УРСР, чому вони врешті не налагодять постачання українських часописів і книг у Польщу. Ці відвідувачі часто просять українських жителів Польщі придбати для них деякі книги і видання, а повинно бути навпаки.

Таким чином існування УРСР як української держави не є помічним для української меншости в Польщі. УРСР не є для них вогнищем культури, звідки промінувало б світло українських культурних цінностей і своїм теплом зогрівало б рештки розбитих і розвіяних вихром військово-шовіністичного лихоліття українців по всіх закутинах Польської Народної Республіки.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ НАЙСТАРШОГО БРАТА

Розбито їх, викорінено з прадідних земель і розвіано по новопроданих землях Польщі теж за відомом київського режиму. Понад 600 років українці Підляшшя, Холмщини, Перемищини і Лемківщини чинили успішний опір тискові поляків. Протягом 600 років поляки зуміли присвоїти собі лише вузьку смугу на 15 кілометрів завширшки. Ось і все, що вони зуміли вирвати у наших лемків. Щойно при активній допомозі сталінської Росії та при мовчазній згоді уряду УРСР Берутова Польща завдала західноукраїнським народ-

ним масам нищівного удару. Українців переселено в Східню Пруссію та на колишні східнонімецькі землі, де вони не мають ніяких можливостей зберігати власну культуру — навіть культуру «соціалістичну змістом, а українську формою». Тільки при допомозі Москви й Києва Польща отримала те, чого вона не в силі була присвоїти власною зброєю протягом шести століть: Холм, Перемишль, Сянік та інші прадавні українські міста з довоколишніми землями.

Дехто виправдує негуманні репресії супроти українців у Польщі діяльністю повстанців УПА по обох боках річок Бугу та Сяну. Об'єктивно беручи, можна визнати, що дії українського збройно-політичного руху якоюсь мірою провокували Варшаву і Москву на рішучі заходи проти підпільної мережі в цьому районі. Однак загал українського населення там не був спричинником того руху опору. Крім того, розподіл української території між СРСР і Польщею не був викликаний діяльністю УПА. Московські керівники віддали згадані українські землі полякам ще на Тегеранській конференції 1943 року, на переговорах з президентом Рузвелтом і прем'єр-міністром Черчиллем. Кримська конференція у Ялті (лютий 1945) остаточно припечатала долю цих земель і українського населення, якого ніхто не питався, хоче воно належати до Польщі чи УРСР. У той час УПА не вела «провокативних дій» за Бугом і Сяном. Чому ж тоді у 1947–1948 рр. викорінено українське населення з Підляшшя, Холмщини, Перемищини і Лемківщини та заслано його на північні й західні окраїни Польщі без права на повернення в рідні сторони? Чому після «десталінізації» в СРСР київський уряд не пробував виправити кордон між УРСР і Польщею? Адже, як кажуть радянські публіцисти, той кордон визначив Сталін, «не радившись ні з ким». Чому дипломатичними заходами не відвойовано для тих українців права принаймні повернутися на свої прадрідні землі?

Київський уряд не брав участі навіть посередньо у визначенні того кордону 1943 і 1945 рр. Москва його не запитувала в цій справі; він не протестував проти несправедливої для України Лінії Керзона у виданні Сталіна-Молотова. Київський режим прийняв мовчки до відома веління Москви й умив руки від справи українців у Польщі. Діячі української культури в УРСР зробили те саме. Перегляньте видання міністерства освіти УРСР — карти і підручники географії, опрацьовані українськими радянськими авторами. Назви рік, водоймищ, осель і міст не лише русифікуються, але також польонізуються. (Часто, із-за слабого знання польської мови, застосовується неправильна транскрипція навіть суто польських назв). Одне з найстаріших міст України — Перемишль, перероблено на дивовижний П ш е м и с л ь ; заснований королем Данилом Галицьким Холм перетворено на Х е л м , хоча існує таке місто в корінній Польщі; річка Сян на українській карті УРСР має польську назву С а н .

Ледве чи українські радянські інтелектуали роблять це під впливом «московського терору». Русифікаційний тиск на Україні існує,

але даремно буде переконувати нас, що, мовляв, за кожним українським інтелектуалом стоїть москаль із штиком та велить русифікувати українські топографічні назви. А вже напевно Москва не велить польонізувати їх. Про польський тиск на українських учених не можна й думати сьогодні. Такий тиск відчували на собі західньоукраїнські вчені у міжвоєнні роки, коли вони жили і працювали в межах Польщі. Але тому тискові (як і всякому іншому) можна якоюсь мірою протиставитися, якщо даний учений чи інтелектуал посідає національну гідність і взагалі людську гідність. Адже знаємо випадок українця-географа у довоєнній Польщі: він опрацював карту України та сумежних з нею країн згідно з науковими об'єктивними даними і за те його усунуно з посади професора Краківського університету; однак він таки не погодився польонізувати українські назви чи фальсифікувати статистичні дані, як цього хотіла польська влада. Тим часом сьогодні, в суверенній УРСР, українські географи й педагоги виховують молоде покоління українців у переконанні, що, мовляв, землі за Богом і Сяном є корінно польськими землями з «польськими» топографічними назвами.

Дехто виправдує їхню поведінку вірністю тезам про т. зв. «зближення націй» в таборі комуністичних держав. Але чому тоді українські радянські інтелектуали не бачать, що чомусь завжди таке «зближення» відбувається коштом українського народу? Чому вони не лише не протестують науковими аргументами проти цього безправ'я, але ще й самі з запалом допомагають здійснювати цю несправедливу для українського народу політичну і «наукову» лінію? Чому вихваляють «прогресивність» ПНР, а промовчують — спільно з росіянами — гноблення українців? Так задля особистої вигоди заплющував очі на кривду наймолодшого брата найстарший, коли переконував середущого:

«Старий отець-мати помруть,
Дак будем наполу ґрунти-худобу паювати,
Не буде третій між нами мішати...»

Але лукава доля часто глузує із себелюбних плянів; ще не стихли ці слова, як ось —

ДТо ж не орли-чорнокрыльці заклекотали,
ДЯк їх турки-яничари з-за могили напали,
ДПостріляли, порубали,
ДКонеі, здобичу назад завертали...

Подібно посміялася лукава доля у двадцяті роки з «найстарших братів» — з критиків, партійних і республіканських діячів, які люто нападали на тогочасних щирих українських патріотів. Зерова, Хвильового, М. Куліша, Підмогильного й інших засуджено на сторінках української преси та на мітінгових платформах УРСР, ще поки мос-

ковські наглядачі арештували їх. А вже у тридцяті роки жертвою тієї самої московської погоні впали також і критики-викривачі.

Про цей повчальний аспект козацької думи повинні пам'ятати і наші сучасники при державному кермі в Києві та інших центрах України. Сьогодні вони погоджуються на денаціоналізацію своїх братів у РРФСР (у Сибіру, над Амуром, на Вороніжчині, Білгородщині й Кубані), у Польщі та в Румунії. Завтра — вони мусітимуть погодитися на всебічну русифікацію України та на втрату своїх власних постів. На похиле дерево й кози скачуть. От навіть Молдавія денаціоналізує тамтешніх українців. У Румунії лише віднедавна українці отримали незначні полегшення, але водночас румунський уряд висуває претенсії на Буковину і всілякими способами веде агітацію серед буковинців в УРСР, мовляв, у Румунії їм жилося краще.

Ясним променем заблистіло віднедавна становище українців у Чехо-Словаччині. Українці Пряшівщини отримали відносно ширші можливості вільного культурно-національного вислову; крім часописно-книжкових видань і українських шкіл, вони мають своє радіомовлення. Українці в Польщі та в інших комуністичних державах жадібно прислухаються до вісток з ЧСР про життя і побут тамтешніх українців, бо навіть порівняно з цими невеличкими вольностями їхні власні можливості — буквально жодні. Із-за пасивності та безприкладної безособовості київського режиму «суверенної УРСР» Україна не є притягаючим полюсом для українців поза її межами, і цим вона підкопує собі ґрунт у системі країн союзного табору.

Першим кроком у напрямі забезпечення прав українських меншостей у комуністичних країнах було б відкриття українських консульств у їхніх столицях, а далі дипломатичних посольств. Консульські та дипломатичні стосунки це найпевніші лінії зв'язку між державами. Навіть найтемніші та найнезаможніші африканські країни мають такі офіційні стосунки. Лише УРСР їх не має. І не хоче їх мати. Міністер закордонних справ Л. Паламарчук навіть спробував обґрунтувати цю відмову від таких державних повноважень «ідеологічно», мовляв, Україна досягнула вершка державницького розвитку і має дипломатичні стосунки за посередництва уряду СРСР. Тим часом саме Верховна Рада СРСР у 1944 році привернула давнє право УРСР на власне міністерство закордонних справ і дипломатичні зв'язки та на власне міністерство оборони. І це було схвалене за злочасного володіння Сталіна-Молотова! Тепер (коли, мовляв, відновлено радянську справедливість) УРСР цим правом не користується, а її уряд свідомо відмовляється від нього. Водночас українській громадськості пропонують смішну підміну «розширених зв'язків УРСР з чужоземними державами»: у Києві є польське і чехо-словацьке консульства для захисту інтересів Польщі та ЧСР, але українського посольства нема ні в Празі, ні у Варшаві. Все, що має уряд УРСР за кордоном, то представництво в Об'єднаних Націях (де УРСР

не визнають за повноцінну державу нарівні з Монголією чи Конго) і ... Товариство зв'язків з зарубіжними країнами.

Верховна Рада УРСР, яка повинна бути голосом сумління українського народу, слухняно мовчить, як мовчать українські радянські юристи та всі інші інтелектуали — старі й молоді. Саме у цьому великому рабському мовчанні таїться велика трагедія залишення непризволяще приблизно семи мільйонів українців поза межами УРСР, у комуністичних країнах. Їх покинуто без ніякого міждержавного юридичного забезпечення, без моральної підтримки з боку власної країни і власного суспільства, яке забуло про обов'язок найстаршого брата: маючи всі правні та матеріальні можливості, він повинен замінити наймолодшому братові батька-опікуна.

Ледве чи історія світу знає трагічніший приклад на брак солідарності серед одного народу. Але й ледве чи в народній творчості інших народів є трагічніший епос за українську «Думу про втечу трьох братів з Озова», з її клясично простим, майже євангельським стилем думки і вислову. Може справді ми, українці, живемо в якомусь власному, відокремленому від решти людства світі — поза межами добра і зла.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СЕРЕДУЩОГО БРАТА

За долю наймолодшого брата відповідають майже однаковою мірою й українці — жителі країн Заходу. Наша відповідальність є відповідальністю середущого брата з «Думи про втечу трьох братів з Озова». Бо, як той брат, українці в Канаді, США, Австралії, Великобританії, Франції та Латинській Америці не потребують конечно опіки «найстаршого брата» для свого самозбереження як культурно-національної групи. Досі українські поселенці в своїх країнах зуміли самі організуватися, відстояти свої права і навіть дещо зробити для загальної справи свого народу. Від «найстаршого» кінного брата (цебто українців з УРСР) вони досі чули тільки очорнюючу лайку і погрози, отримували від них тільки колоди на своєму шляху. Не зважаючи на все це, кожний з нас визнає, що якби українці з УРСР виступали в світі по-державницькому, якби УРСР діяла як справжня суверенна держава у комуністичному і капіталістичному світах, тоді українським поселенцям у країнах Заходу було б легше виховувати своїх нащадків у тісному пов'язанні з українським культурно-духовним ґрунтом. Бо у вихованні молоді ніщо не замінить впливу суверенної держави і маєстату суверенної культури власного народу! Українська меншість у будь-якій країні Заходу відзначалася б більшою суцільністю і чіткістю свого характеру, якби вона мала державницьке запліччя — українську державу, реальний факт, а не привид. Того запліччя нема, тому українська громадськість у країнах Заходу мусить далі розраховувати лише на власні сили.

Але раз вона спроможна стояти на власних ногах — незалежно від тривожної дійсності в Україні, — то й відповідальність української поселенчої громади на Заході велика. Маючи право і широкі можливості розвивати українську культуру в країнах свого поселення; маючи численну пресу, якої не придушує державна цензура; зазнавши наукові товариства і виховавши ряд молодих інтелектуалів з українським світовідчужанням та мисленням; маючи незалежну фінансово-економічну базу; а врешті, живучи в добробуті, якого не знав протягом своєї історії український народ, — організовані українські поселенці та їхні нащадки в країнах Заходу повинні б зробити більше на користь своїх скривджених братів у комуністичних країнах, ніж зроблено досі.

Про їхню незавидну долю час від часу згадують в українських часописах Канади, США, Великобританії, Австралії, Аргентині і Бразилії. Ще найбільше пишуть про переслідування віруючих українців та їхніх церков. Від тих згадок, мабуть, легшає на серці читачеві й редакторам; вони вважають, що «такі робимо добру національну роботу — боремося...» Тим часом єдину реальну спробу захищати людські права своїх братів зробили досі лемки в Канаді та США; вони організували товариство оборони Лемківщини. Про Холмщину, Підляшшя і Перемищину забули навіть виходні з тих земель; про українців у Румунії й РРФСР ледве чи будь-хто згадає. (Щоправда, проф. В. Кубійович у своїх цінних демографічних працях про населення України і українських мешканців РРФСР, а зокрема на Зеленому Кліні, не дозволяє, щоб справа української меншости поза УРСР припадала пилом забуття. На жаль, мислення загалом української «еміграції» керується радше календарями-альманахами, а не цими науковими працями).

Тому, висуваючи прилюдний закид київському режимові в тому, що він відрікся своїх братів поза межами УРСР, ми мусимо висунути таку ж прилюдну пригадку українській громадськості в країнах Заходу: наша відповідальність у цій справі не менша за відповідальність офіційних кіл України. Тим часом ми аж надто багато часу й енергії витрачаємо на «всесвітні проблеми». Як «глобалісти» в УРСР журяться глобальними проблемами — долею Куби, В'єтнаму, Конго, так емігрантські «глобалісти» допомагають розв'язувати китайські й корейські проблеми і заявляють, що їх «тривожить доля Америки... цілого світу». А всі разом забувають, сердеги, що Америка, В'єтнам, Китай і Корея стали і є суверенними державами без української допомоги і далі ніякої допомоги від українців не потребують. На жаль, за «глобальними вітряками» у нас забувають про пекучі українські питання.

При тому витрачається більшість сил і часу на спроби об'єднання себе самих. Тепер завзято дебагується проект утворення Світового Союзу Українців. Дехто вважає, що українцям у країнах Заходу вистачає об'єднатися під одним керівництвом, а все інше (по-

евангельському) «прикладеться саме собою». Тим часом формальна єдність, без готовності негайно діяти спільними силами на користь zagrożеної групи українців чи навіть одної української особи, буде лише ще одною порожньою рамкою на почесні пости для партійних діячів. Уміння виступити спільним фронтом без всесвітніх з'їздів, коли тільки виникне всенародна потреба, ось справжня і єдина ознака зрілого суспільства, зрілої нації.

Українські громади в країнах Заходу вже перестали бути «еміграцією»: сьогодні вони становлять інтегровану частку суспільств у країнах свого поселення. Тим самим вони можуть і повинні діяти зріло з позицій тих держав на користь своїх покривджених братів у комуністичних країнах. І сьогодні вже не вистачає газетних фраз, мовляв, «гине Україна, гине», а її прапор зберігаємо «тільки ми — емігранти». Хто продовжує співати цю емігрантську пісню і замінює нею конструктивну роботу, той нагадує собою середущого брата з козацької думи. Він щиро рубав шаблею галузки кущів, а коли не стало кущів на степу, він рвав на шматки «червону да жовту китайку» із «синіх жупанів» і кидав на свої сліди, щоб наймолодший брат знав напрям їхньої утечі:

«Нехай же він буде знати,
Куди за нами до отця, до матері, до роду втікати»

Користь із такої рваної, спорадичної допомоги — невелика. Побачивши шматки козацьких жупанів, наймолодший брат зробив помилковий висновок:

«Недурно сая китайка по шляху валяе,
А, видно, моїх братів живих на світі немає...»

Подібний помилковий висновок можуть зробити наші брати в комуністичних країнах поза межами УРСР на основі дотеперішнього ставлення до них їхніх старших — кінних братів: з УРСР вони не мають ніякої підтримки, а з т. зв. еміграції отримують час від часу лише рвані шматки пропагандивної інформації. Хіба ж не можна у такому становищі зробити висновок: кінець Україні і нам самим?

Немає сумніву, що українці в демократичних країнах Заходу повинні зробити один спільний, масовий виступ — кампанію на захист своїх братів, відлучених від українського пня. Не віримо в успішність меморіалів окремих груп; але один основний меморіал до Організації Об'єднаних Націй (до установи прав людини), підписаний усіма українськими політичними центрами і партійними середовищами, всіма ієрархами українських церков та головами громадських об'єднань у всіх країнах українського поселення, напевно знайшов би відгук у громадській думці світу. Основні пункти того меморіалу слід укласти в меморіяли до урядів країн, де живуть масово україн-

ці. Зі змістом цих меморіалів слід ознайомити культурні, громадські та гуманітарні установи своїх співгромадян.

Такі верховні українські установи, як Комітет Українців Канади чи Український Конгресовий Комітет Америки, можуть вжити особливо успішних заходів перед урядами своїх країн, з позицій їхніх держав. Канада і США мають дипломатичні стосунки з усіма комуністичними державами, де живе українська меншість. Чому б не домогтися дипломатичним шляхом того, щоб Польща, Румунія, СРСР і ЧСР дозволили виїзд за океан тим українцям, які бажали б це зробити? Канада щорічно пошукує десятки тисяч нових імігрантів. У 1965 році виникла потреба на принаймні 150 000 імігрантів, — заявив міністер іміграції Джан Нікольсон в Оттаві. Тепер тяжко знайти нових поселенців у Великобританії та в Західній Європі, бо в наслідок добробуту в цих країнах є нестача робочої сили. Східня Європа перелюднена, українці живуть у складних умовах; то чому б їх не прийняти в Канаду, де існують пригожі умови для їхнього закорінення серед канадсько-українського суспільства? Плянові й розсудливі заходи спільними силами українців у державах Заходу можуть спричинитися до влещення долі наших скривджених братів.

Спільні заходи можуть створити умови для переселення певної кількості українців зі Східньої Європи на північноамериканський континент, а водночас привернути увагу громадської думки світу до суто людської проблеми українців. Це був би реальний тиск на уряд СРСР та уряди його сателітів поліпшити долю української меншости. Це був би моральний тиск і на київський уряд, щоб він пригадав собі обов'язок «найстаршого брата»: бути батьком-опікуном для наймолодшого, який опинився в скрутній ситуації. Той тиск відчуватимуть також прихильники радянської системи — т. зв. прогресисти в Канаді й США. Вони з свого боку муситимуть домогатися від радянських властей забезпечення людських прав для української меншости в комуністичних країнах або визнати своє безсилля супроти Москви; а це — безсилля московських холопів.

Поряд з цим нам слід виконувати моральний тиск на Київ через відвідувачів з України. Воно гарно, що врешті українці з українцями зустрічаються по-дружньому, хлібом-сіллю обмінюються, зідхають при читанні поезій та на фолкльорних показах. Але не можна обмежитися в тих зустрічах лише витворюванням настрою з казки про калинову соплку: «Помаленьку, козаченьку, грай, ти мого серденька не вражай...»

Ні, треба запитаннями про пекучі українські справи стиснути міцно — немов дружніми долонями — серце їхнє (і серце кожного українця в світі); якщо воно українське, воно відізветься людським, українським голосом на поклик наймолодшого брата. А він до всіх нас промовляє:

«Братіки мої рідненькії,
Як голубоньки сивенькії,
Станьте, конів попасіте,
Мене обіждіте,
Із собою візьміте,
До городів християнських, хоч мало, підвезіте».

Ідеться не про що інше, як про забезпечення українській меншості в РРФСР, Польщі, Румунії та ЧСР належних їй людських прав на свій національно-культурний розвиток. Хто з нас не відгукнеться українським словом і ділом на цей крик розпуки, той буде відповідальним — разом з керівним прошарком УРСР! — за покинення наймолодшого брата на Чорному шляху чужоземної неволі: безводдя, безхліб'я і безправ'я.

*

Читачі напевно по-різному приймуть статтю, укладену в рамки «Думи про втечу трьох братів з Озова».

Самовдоволені добробутом землячки зідхнуть побожно: «Ба, але що ж ми вдіємо? Лише собі зайвого труду завдамо...» Інші скажуть добродушно: «Як ми сміємо так суворо оцінювати своїх земляків на Україні? Вони ж можуть запитати нас, чому ми не залишилися з ними захищати права українського населення?..» Засліплені своїми ідеологіями читачі закривають вуха, щоб не чути голосу свого брата; бо для одних із них миліші китайці, іншим — росіяни, а усім їм — миліша міжнародна солідарність екстремістів. Зате виховані на англосакських традиціях космополіти і скептики гірко усміхнуться: «А не можна б писати без традиційної української чуттєвості?»

Загал читачів по обох боках завіси великого мовчання прийме ці думки, немов наймолодший брат знайдену на степовому шляху «червону да жовту китайку»; вони прикладуть висловлені думки до свого серця і скажуть з нами:

— Ні, без болючого почуття солідарности за долю найменшого свого брата нам ніколи не бути нацією! Тож виведи всіх нас, Боже, на шлях український. Визволь нас із неволі чужоземної — економічної, культурної, політичної; а насамперед — із нашого власного рабства духовного. Щоб ми врешті всі не лише звалися українцями, але й відчували як одна велика українська родина; щоб ми вірно стояли всі один за одного; щоб у кожному з нас ім'я українець звучало гідно й гордо; щоб врешті ми стали людьми, як інші люди, та народом, як усі інші народи. Без того почуття ми далі житимемо поза межами добра і зла, немов три брати, вічно тікаючи з озівської неволі.

**БОГДАН КРАВЦІВ: СКРЕНТОНСЬКІ ДЖЕРЕЛА
ІСТОРИКА З... РИМУ**

Серед української еміграції закріпилася справедливо й виправдано думка, що одним з найбільших досягнень нашої науки поза межами України є започаткована невтормними заходами проф. д-ра Володимира Кубійовича і редагована ним з гарячим почуттям відповідальності за добре ім'я української науки і з правдивою наполегливістю і відданістю справі — «Енциклопедія Українознавства», що її видає Наукове Товариство ім. Шевченка в Сарселі. Вислідом широко задуманої програми цієї енциклопедичної праці, веденої з допомогою великого гурта співробітників і численних передплатників і жертводавців, є досі три томи загальної (статтейної) частини цієї енциклопедії, що появилася в 1949-52 рр., опублікований у 1953 році заходами УНСоюзу у в-ві Торонтонського університету перший том новоопрацьованої загальної частини англійською мовою, як також започаткована в 1955 рр. гаслова (словникова) частина цієї ж «Енциклопедії Українознавства», із якої досі опубліковано вже 19 зошитів на 1520 сторінках друку.

Високу наукову й довідникову вартість «Енциклопедії Українознавства» визнають не тільки українці, для яких вона має ще й велику політичну вагу як зібрання ґрунтовної правдивої інформації про Україну, її історію й культуру. З дуже позитивною оцінкою було зустрінуте англійське видання «Енциклопедії Українознавства» також і в наукових колах західного світу, наставлених часто з недовірям, а то й з ворожістю до українських публікацій: усі чужоземні рецензенти підкреслюють з визнанням багатство інформацій, ґрунтовність і наукову об'єктивність цього українського енциклопедичного почину.

Значення «Енциклопедії Українознавства» зрозумів добре й московський окупаційний режим на Україні, започатковуючи у прологу і для протидії їй видавання «Української Радянської Енциклопедії», опрацьованої і зредагованої з «марксистсько-ленінських», «соцреалістичних позицій» — тенденційно, з промовчуванням, викривленням і фальшуванням історичної правди. Як дуже треба було кийській експозитурі ЦК КПРС протиставити УРЕ еміграційній «Енциклопедії Українознавства», доводить факт, що протягом 6 років (1959-1964) опубліковано 16 томів УРЕ і тепер закінчується праця над друком 17, загального тому.

У прихильному і позитивному ставленні широких кіл української еміграції до справи «Енциклопедії Українознавства» є, на жаль, як це не дивно, деякі відхилення. Декілька осіб із українського таки еміграційного «наукового світу» намагаються привласнити собі надбання й заслуги головного редактора «ЕУ» і, відсунувши його, перебрати цей великий почин і дальшу працю над «ЕУ» під своє керівництво і контроль. З цією метою ці одиниці повели широку під'їздову, здебільша позакулісову акцію і проти проф. Володимира Кубійовича і проти самої «Енциклопедії Українознавства». Виявляється ця акція в різного роду заходах і навіть у перешкоджуванні в збірковій акції серед громадянства Канади і США на Сарсель, тобто на «Енциклопедію Українознавства». Якщо колись виникне потреба розкрити ініціаторів й учасників цієї акції і висвітлити її джерела, методи й цілі, то з цього приводу буде багато здивування серед загалу української еміграції.

Проявляється ця акція також і в спробах публікування «критичних оцінок» на нові зошити «Енциклопедії Українознавства», рецензій, сповнених нібито прихильністю до справи і турботою за високий рівень «ЕУ» і дальше її видавання, алеж на ділі тенденційних і безпідставних. Трибуною для відміщування таких рецензій стала від якогось часу скрентонська «Народна Воля», останнім часом цю роль перебрали на себе філадельфійські «Америка» і «Шлях».

Зразком такого злочливого, сказати б делікатно, виступу проти «Енциклопедії Українознавства» може бути рецензія п. н. «Енциклопедія Українознавства. Словникова частина, зошит 19-ий», надрукована одночасно, і до того ж підкреслено чорним шрифтом, у філадельфійському щоденнику «Америка» з 18 травня 1965 і дісцезальному тижневику «Шлях» з 23 травня 1965.

За своїм змістом рецензія претендує на наукову ґрунтовність і, згідно з прийнятими в науковому світі засадами, мала б бути підписана повним прізвиськом, тим більше, що в ній висловлено низку закидів і на адресу редакції «ЕУ» і її співробітників. Проте автор рецензії волів з якихось оглядів залишитися не впізнаним і для конспірації і надання своєму еляборатові важливості й авторитету підписався тільки скромно «Історик, Рим»...

Деякі місця в рецензії, що про них буде мове нижче, як також застосовані в ній методи критичної оцінки, не згідні з критеріями католицької і наукової етики, виключають можливість, щоб автором рецензії був хтось із відомих українських істориків у Римі. Цей факт, як також анонімність рецензії примушують шукати за автором в інших, західніших гемісферах світу і встановлювати його ідентичність методом дедукції — на підставі його стилю й особливо ж на підставі його «апарату», тобто праць і досліджень, на які він посилається, і авторів, яких він цитує.

Застосована в нашому випадкові метода встановлення ідентично-

сти автора на основі його ж писання приводить до дуже несподіваного вислідку. Виявляється, що всі його зауваження до поодиноких гасел 19 зошита «ЕУ», зокрема до гасел «Мала Русь», «Марголін», «Марксизм», «Масарик», «Махно», базуються тематично на матеріалі статей, друкованих останніми роками в тижневику «Народна Воля», який виходить у США, або ж публікованих тут же праць д-ра Матвія Стахова з історії українських визвольних змагань. Єдина праця, на яку посилається автор рецензії, — це (крім згадки про відому, але не названу статтю акад. А. Кримського) знову ж таки книжка д-ра Матвія Стахова «Західня Україна». Деякі ж зауваження в рецензії є просто повторенням таких же зауважень, друкованих в «Народній Волі» в рецензіях на попередні зошити «ЕУ». Виключаючи, щоб хтонебудь з європейських чи й американських істориків так «глибоко» сидів у тематиці «Народної Волі» і її головного редактора, доводиться висловити здогад, що автора рецензії, надрукованої в «Америці» і в «Шляху», треба шукати не в Римі, але в Скрантоні, Пенсільванського стейту США... На Скрантон, як джерело надхнення, вказує також і менторський за своїм спрямуванням стиль автора рецензії, дуже подібний до стилю головного редактора «Народної Волі» і таких його «співробітників», як Р. Літ., Н. Наливайко, та багато інших його критгонімів.

Починаючи свою рецензію на 19 зошит «ЕУ» високими міркуваннями про «самозрозумілі завдання української не лише вільної, але й незалежної науки» (реприменда для всіх тих, хто й досі думає, що вільна наука є водночас і незалежною — Б. Кр.) і вимогою «спирати свою працю на виразно повсякчасно видній державницькій ідеї українського соборного, демократичного самостійництва» (пор. хоч би редакційні статті в «Народній Волі» з 14 і 23 січня 1965 — Б. Кр.) й відповідно добирати й опрацьовувати матеріал для енциклопедії, «історик з Риму» стверджує, що «на жаль, щодо цього є в 19 зошиті чимало недотягнень, недостач і помилок».

Найпершою ціллю своєї атаки «історик з Риму» обирає гасло «Мала Русь», до речі, одно з перших на цю тему в українських енциклопедіях, — в УЗЕ і в УРЕ цього гасла немає взагалі. Висловивши докір на адресу редакції «ЕУ», що вона доручила опрацювання цього важливого гасла не комусь з фахових істориків — членам Історично-філософичної Секції НТШ, яка, мовляв, «відповідає за публікації НТШ в ділянці історії» (пор. часті міркування на цю тему в «Нар. Волі» — Б. Кр.), але... літературознавцеві Б. Кравціву, і не маючи можливості виявити будь-яких фактичних помилок в цьому гаслі, автор рецензії всю свою енергію спрямовує на вишукування того, чого в цім гаслі, зрадагованому, доречі, деким із названих ним істориків, не згадано, не подано або ж не з'ясовано. Виявляючи своє повне ігноранство в питаннях редагування енциклопедії, шановний «історик з Риму» не бере до уваги ніяких зв'язаних

з цим вимог й умов: загального пляну й об'єму «Енциклопедії Українознавства», розміру і ядерности змісту окремих гасел. Щобільше, окрилений наполегливим бажанням винаходити чим більше «недо-тягнень», він побиває й автора гасла і редакцію «ЕУ» за те, що в гаслі «Мала Русь» не виведено історії термінології... «Русь» і «Росія», не згадано «Чорної Руси», тобто усього того, що передбачене для основного на цю тему гасла «Русь» і похідних від нього гасел «Росія», «Червона Русь», «Чорна Русь» та інші, які, згідно з абетковим порядком, готуються до дальших зошитів «Енциклопедії Українознавства». Вимагаючи такого широкого діапазону для похідного в своїй основі гасла «Мала Русь» і вихваляючись своїм широким знанням питань, зв'язаних з назвою «Русь», «історик з Риму» забув у своїй скромності подати до вимаганої ним літератури, крім статті А. Кримського, ще й назви статей на цю тему, друкованих в скрентонській «Народній Волі», сигнованих криптонімом д-ра М. Стахова «Р. Літ.»: «Звідки походить назва „Русь“» («Народна Воля» з 8 вересня 1955), «„Русь“ споконвічна назва України» (там же, 22 вересня 1955) і з новіших статтю, підписану псевдонімом «С. Лотишка» п. н. «Назва північного сусіда України» («Народна Воля» з 14 лютого 1965).

Кричущим недотягненням гасла «Марголін» в 19 зошиті «ЕУ» автор «римської» рецензії вважає те, що подано це прізвище з літерою «г» а не «ґ» і що не згадано в цьому гаслі участі Марголіна в процесі М. Бейліса. Наукова сумлінність «історика з Риму» в цьому випадку справді таки подивугідна: в «ЕУ» надруковано це гасло вразно під «Марголін», тобто з «ґ», і згадана там його участь — не в одному, але в багатьох жидівських процесах... Що ж до процесу М. Бейліса, то «недотягнення» редакції «ЕУ»... величезне: адже про роллю д-ра А. Марголіна в цьому процесі було написано ґрунтовно й багато і в третій частині статті Д. Корбута «Великий оборонець української справи» в «Народній Волі» з 9 лютого 1956 і в статті Яр. Чижя про Марголіна в «Народній Волі» з 6 грудня 1956.

Чимало такої ж «сумлінної» уваги й закидів у «недотягненнях» присвятив «історик з Риму» гаслові «Марксизм», що його автором є український історик й економіст д-р Всеволод Голубничий, дуже недолюблюваний і критикований «Народною Волею» (пор. статті Т. Кобзея «Треба дивитися не на маску, а на лице за маскою», «Народна Воля» з 30 травня 1963; «Пришивання латок до нового убрання» — там же, з 6 червня 1963 і далі, як також розділи «Деякі замітки до праці Всеволода Голубничого» в статті В. В. п. н. «Про схеми історії УССР», надрукованій у «Народній Волі» з 25 лютого, 4 березня й 11 березня 1965; особливо ж перегукуються з критикою «римського історика» кінцеві уступи статті В. В. про «грубі помилки» В. Голубничого закид, що «він не користав з віродостойних українських джерел... і з тих большевицьких, що ще найменше зфальшовані»).

Залишаючи евентуальну репліку на «критичні зауваження» на-

шого «історика з Риму» авторові гасла про «Марксизм», на цьому місці зачитуємо одне речення із «римської» рецензії, що «Голубничий має специфічне політичне наставлення, неприхильне для послідовних самостійницьких марксистів соціал-демократів, які були співтворцями державного будівництва України в добі 1917-1920, в противагу всяким боротьбістам, хвильовістам і тим подібним змінівіхівським і комуністичним групам того часу». Накопичені в цьому реченні нонсенси не лише дискваліфікують автора рецензії як історика, але й дсводять ще раз переконливо, що взяті вони з лексично-фразеологічного арсеналу передових статей «Народної Волі» кінця 1964 і початку 1965 років і праць д-ра М. Стахова про 1917-20 роки.

Дуже характеристичні для «історика» з Скрентону, чи пак із Риму, його зауваження до такого близького його зацікавленням і зв'язаного, мабуть, із його перебуванням і студіями в ЧСР гасла, як «Масарик», що його автором є український історик Іван Лисяк-Рудницький. Не маючи можливості знайти в цьому гаслі якихось фактичних помилок, «римський» історик вишукує в ньому знову те, чого там не згадано. Із сміховинним обуренням закидає авторові гасла, що в ньому не згадано такого важливого факту, як те, що Масарик... «офіційно складав візиту» М. Грушевському й Ол. Шульгинові. Промовчючи, що при згаданому в цьому гаслі Чехо-Словацькому Легіоні є виразне відсилання (підкреслене курсивним шрифтом) на таке ж гасло в одному з майбутніх зошитів «ЕУ», сумлінний «історик з Риму» намагається «бити» д-ра І. Лисяка-Рудницького за те, що він у гаслі про Масарика не подав історії Чехо-Словацького Легіону, відомої, мабуть, авторові «римської» рецензії знову ж таки з розділу «Інтервенція Чехо-Словацького Легіону» в книжці д-ра Матвія Стахова «Україна в добі Директорії УНР» (т. IV, Скрентон, 1964, стор. 55-60.) Саму ж редакцію «ЕУ» автор рецензії пробує бити за те, що вона «взагалі не відмітила» гасла про ген. М. Федоровича, який, мовляв, мав велику заслугу у формуванні цього легіону. Пригадує всю незв'язану з Масариком біографію ген. Ходоровича і вимагає висвітлення його діяльності в «ЕУ» «римський історик» в той час, як, наприклад, у 244-сторінковій праці О. І. Бочковського п. н. «Т. Г. Масарик. Національна проблема та українське питання» (Подебради, 1930), в розділах 9 й 10 про перебування Масарика на Україні і про чехо-словацькі військові формації на її території (стор. 135-160), взагалі немає ніякої згадки про ген. М. Федоровича. Що ж до «невідмічення» гасла про ген. М. Федоровича в «ЕУ», то «римський історик» не тільки забігає наперед, вимагаючи цього уже для зошита «ЕУ», доведеного до літери «М», але й виявляє подивугідну «всевидючість»: він, заглянувши із Скрентону в картотеку «ЕУ» в Сарселі, встигає ствердити, що там взагалі немає гасла про цього відомого військового діяча...

Не подобалося «історикові з Риму» й гасло про «Масонство», що

має понад три шпальти друку в 19 зошиті «ЕУ» і що його опрацювали Б. Кравців і О. Оглоблин. Не маючи знову ж ніяких закидів щодо змісту цього гасла, яке під сучасну пору є найосновішою довідкою на цю тему, автор рецензії обурюється, що «замовчано в ньому багато вже загальновідомих, бо публікованих фактів, а саме, що до масонів належали з історичних діячів: акад. М. Грушевський, гетьман Павло Скоропадський, Симон Петлюра, Дмитро Дорошенко, Арнольд Марголін, Андрій Лівіцький». Згадуючи ці імена і зокрема причину участі С. Петлюри й А. Лівіцького в масонських льожах, «історик з Риму» посилається на публіковані д-ром М. Стаховим ... документи в його ж праці «Західня Україна». Тим часом кожен, хто хотів би переглянути дотичні розділи в названій праці — «Західня Україна» т. VI, кн. 1, стор. 218-220, і т. VI, кн. 2, стор. 162-166 (примітки), як також цитовані д-ром М. Стаховим сторінки із спогадів В. Винниченка «Відродження нації» (Відень, 1920, т. III, стор. 162-165), може ствердити, що ніяких документів про приналежність до масонських льож таких діячів, як М. Грушевський, П. Скоропадський, Д. Дорошенко, А. Лівіцький, там немає. Підтверджена документальними даними тільки участь С. Петлюри в масонстві, алеж ніде не згадує чомусь д-р М. Стахів факту, що С. Петлюра розійшовся з масонами. Про участь М. Грушевського, П. Скоропадського, Д. Дорошенка в масонських льожах ... розповідав д-ру М. Стахову д-р А. Марголін, алеж цю розповідь ніхто з дослідників не може трактувати як документ. Про А. Лівіцького в цитованій праці д-ра М. Стахова і в спогадах Винниченка взагалі немає мови. Не дивуючись надто намаганням «історика з Риму» загнати в масонство провідних українських діячів доби українських визвольних змагань, треба дивуватися, що такі ж намагання підхоплюють безкритично і безпідставно католицькі «Америка» і «Шлях», відомі з свого прихильного, а то й гльорифікаційного ставлення зокрема до гетьмана П. Скоропадського й історика Д. Дорошенка, вимагаючи, щоб такі непідтверджені ніякими даними факти вводили в наукову «Енциклопедію Українознавства».

Своє розуміння «наукової етики» проявив «історик з Риму» у зауваженнях з приводу гасла про Махна. Не згадуючи ні словом, що це гасло не стосується тільки самого Нестора Махна і що його повний заголовок в «ЕУ» (стор. 1493) звучить насправді «Махно і махнівщина» і стосується цілого періоду й окремого характеристичного явища в історії визвольних змагань, «історик з Риму» обурюється, що цей руїник удостоївся в «ЕУ» «не тільки фотографії, але й цілої сторінки тексту пера В. Голубничого». Він громить демагогічно редакцію «ЕУ» за те, що вона дала Махнові аж 123 рядки, в той час як А. Мельник має всього 49 рядків, А. Лівіцький — 45 і Є. Коновалець — 111 рядків. Вирахувавши скрупулятно кількість призначених в «ЕУ» рядків цим й іншим діячам, «історик з Риму» закидає авторові гасла д-рові В. Голубничому ще такий важкий «злочин»,

як невикористання публікованих уже в Канаді «основних матеріалів» про Махна з-під пера письменника Фотія Мелешка (до речі, співробітник «Народної Волі» й автор друкованих у ній протягом 1954 року спогадів — див. стаття «Д-р Фотій Мелешко» в «Нар. Волі» з 19 січня 1955). Ставлячи такий закид, «історик з Риму» полінувався подати назву праці д-ра Ф. Мелешка, і тому тут треба пригадати, що це були друковані, починаючи від 18 грудня 1959, в канадському «Новому Шляху» спогади д-ра Ф. Мелешка п. н. «Нестор Махно і його анархія», що їх, не зважаючи на всю їхню мемуарну вартість, при найкращому бажанні до історичних «основних матеріалів» зарахувати важко. На основі таких безпідставних закидів, побудованих на свідомому зфальшуванні назви даного гасла в «ЕУ», автор «римської» рецензії дозволяє собі на демагогічно-погромницькі висновки, що ось, мовляв, «руїницікому типові з рядом злочинів у своїм реєстрі, Несторові Махнові дано в енциклопедії аж 123 рядки» і що «державники відставлені до нижчого ряду, а руїник поставлений на висоту...» Відповідь на питання, як погодити такі методи рецензування з принципами наукової етики, залишаємо патронам радикально і суперпатріотично настроєного «історика з Риму», які, не розібравшись у змісті і в справжніх тенденціях рецензії, поквапилися надрукувати її в католицьких за назвою газетах. В університетах за цього роду «методи» в науковому рецензуванні дискваліфікують і магістрантів і докторантів.

З подібним «спрямуванням» спрепаровані й інші дрібніші зауваження «історика з Риму» про «недосягнення й нестачі» (ніякої з помилки при всій своїй «наполегливості» він не спромігся виявити!) в ще деяких гаслах 19 зошта «Енциклопедії Українознавства». В «Малоросійство» він хотів би вбгати знайоме йому, мабуть, з часу перебування в ЧСР ... змінювіхвство 1920-их років. У гаслі «Малоросійська Колегія», що його написав найкращий знавець цього питання — проф. О. Оглоблин, «історик з Риму» добивається з'ясування, чому Петро I перейменував «прикази» на «колегії». Не до вподоби йому і звучання прізвища «Манастирський», хоч так пишуть його члени цієї родини у вільному світі і так називають себе носії цього імени в краю, про що можуть свідчити хоч би й публіковані про них монографії. В закиді, що гасла «Математика» не доручено опрацювати комусь із відомих знавців цієї ділянки — математиків у вільному світі, кмітливий «історик з Риму» не захотів зауважити факту, що першим співавтором цього гасла був один з найвидатніших українських математиків — покійний проф. Т. Рябокiнь і що згаданий ним як «фінансовий референт видавництва» другий співавтор цього гасла д-р А. Фіголь також має деякі кваліфікації для цього як магістер математики Львівського університету. (При бажанні автор рецензії міг був дізнатися легко, що критиковане ним гасло «Математика» перейшло оцінку і деяких згаданих ним математиків, як, наприклад, проф. В. Андрушків та інші фахівці, усі зауваження яких були взяті

до уваги). А вже найбільш парадоксально звучить в устах скрентонського, чи пак римського, історика його докір на адресу редакції «ЕУ», що вона, згадуючи в гаслі «Малі семінарії» також і «Малу семінарію в Стемфорді», не вмістила в цьому 27-рядковому гаслі, крім фотографії Малої семінарії в Римі, ще й ... фотографії стемфордської семінарії, як «однієї з важливих шкіл у вільному світі» ... Треба думати, що саме цього роду геніяльне відкриття дало авторові рецензії не тільки місце на сторінках «Америки» і «Шляху», але й титул ... «римського історика» ...

ПС. На скрентонське джерело рецензії «історика з Риму» вказує й надрукована в «Народній Волі» з 26 серпня 1965 вже після написання цієї статті бібліографічна замітка про появу у видавничій корпорації Філадельфійської Дієцезії публікації п. н.: «В ім'я правди». Передрук статей з «Америки» (Філадельфія, 1965, стор. 24). Як зазначено в довідці «Нар. Воля», на зміст цієї публікації склалися статті: відповідь д-ра Д. Богачевського на статтю проф. В. Кубійовича в «Листах до приятелів», стаття о. В. Купранця про Український Патріархат і Василіян, як також рецензія «Історика, Рим» на «Енциклопедію Українознавства», зошит 19. Повідомлення про вихід цієї брошури не подали досі, до поч. вересня 1965, ні «Америка», ні «Шлях» і ніяка з інших українських газет, а тільки єдино скрентонська «Народна Воля» ...

В Інституті Літератури вийшла друком і надійшла в продаж книга поезій

Михайла Ореста

ПІЗНІ ВРУНА

Ціна одного примірника: в країнах Європи і Південної Америки 5 нім. марок; в усіх інших країнах 1,50 дол. або рівновартість в іншій валюті.

Замовляти і гроші просимо надсилати на одну з таких адрес:

T. Kropywiansky. 1098 So. Clarkson St., Denver, Colo. 80209, USA.

M. Borys. 8 München 45, Paracelsusstr. 24/I, Deutschland.

K. Kazdoba. 10 Beaconsfield St., Unley, South Australia.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

«... Без єдиного винятку»

«Українські письменники. Біо-бібліографічний словник. Том I: Давня українська література (XI-XVIII ст. ст.); уклад Л. Махновець, відповідальний редактор О. І. Білецький, Київ, 1960, 980 стор. Том II: Дожовтневий період (XIX — поч. XX ст.), за абеткою літери А-М; уклали М. Пивоваров, Г. Сингаївська, К. Федориченко, відповідальний редактор Є. П. Кирилюк, Київ, 1963, 752 стор. Том III: Дожовтневий період (XIX — поч. XX ст.), літери Н-Я; уклали М. Пивоваров, Г. Сингаївська, К. Федориченко, відповідальний редактор П. К. Волинський, Київ, 1963, 808 стор. Державне видавництво художньої літератури.

Застерігаюся від початку, що це не рецензія в справжньому розумінні цього слова, для якої потрібно було б мати під руками велику кількість довідкових бібліографічних джерел, а їх автор в обставинах своєї праці не міг мати. Тому тут подано тільки окремі спостереження, з яких до якоїсь міри можна робити припущення про характер цілості цього видання.

Українське літературознавство і досі перебуває в жалюгідному (далеко гіршому, ніж російське) стані щодо наявності бібліографічних показників. Це в однаковій мірі стосується як окремих письменників, так і цілості літературного процесу. Свідомість цього спонукала радянських літературознавців до видання цілого ряду бібліографічних показників, які вийшли в світ за останнє десятиліття чи є в процесі видання, як рецензований тут словник. Він є такої й найбільшій з усіх цих видань, і закінчення його могло б, здавалося, бути поворотним пунктом в розвитку радянського літературознавства. Я висловлююся тут в умовному способі — могло б, бо насправді на ньому (хоч це й суто довідкове видання) позначилася політична тенденція, яка значною мірою вартість видання знецінює. Це буде видно з дальшого.

Видання заплановане, як уже почасти видно з його опису вгорі на п'ять томів: перший — література старої й середньої доби до Котляревського; другий і третій — від Котляревського до 1917 року; четвер-

тий і п'ятий — радянська література. Перед цими двома останніми томами видання покищо зупинилося.

Матеріал розкладається за чотирма розділами: 1) коротка біографічна довідка про письменника, 2) першодруки його творів у хронологічному порядку, 3) пізніші повторні видання окремих і зібраних творів, 4) критичні матеріали про письменника.

У передмові до першого тому упорядники цитують, розуміється, Леніна, наводячи таке пікантне місце, яке їх потім безжалісно б'є: «...щоб це був дійсно фундамент, треба брати не окремі факти, а всю сукупність фактів, які стосуються до даного питання без єдиного (підкреслення оригіналу — І. К.) винятку, бо інакше неминуче виникне підозріння, і цілком законне підозріння, в тому, що факти вибрано або дібрано довільно, що замість об'єктивного зв'язку і взаємозалежності історичних явищ в їх цілому підноситься „суб'єктивна“ стряпня...»

Хай буде вже й «стряпня», якщо упорядники з побожного схилення перед автором і російською мовою не знайшли для нього українського відповідника.

Здалося мені неймовірним, щоб упорядники сміливо дотрималися Ленінових засад, і я зробив кілька проб, які мої побоювання підтвердили. Перегортаючи бібліографію першодруків Івана Нечуя-Левицького, я встановив, що під 1891 роком не позначено його праці «Українство

на літературних позах з Московщиною», так ніби він її й не писав. Зацікавившись цим письменником далі, я заглянув у критичні матеріали про нього і встановив, що там не подано монографії Сергія Єфремова про Н.-Левицького (1924).

Тепер уже мене зацікавив сам Єфремов. Виявляється, що в усіх трьох досі виданих томах його ім'я не згадане жодного разу. Отже він «не писав» монографій не тільки про Н.-Левицького, а й про Т. Шевченка, М. Вовчка, М. Коцюбинського, Панаса Мирного і т. д. У кінці третього тому подано список загальних курсів з історії української літератури, нема Єфремова й там, хоч його курс (без залежності від того, приймати його історико-літературну концепцію чи ні) є одним з найповніших до останнього часу, і саме тільки виключення його «Історії українського письменства» треба вважати спотворенням історії української літератури.

Трапляються ще дуже пікантні курйози такого характеру. При виданні чийхсь творів у бібліографічному словнику звичайно подано редактора й автора вступної статті. Наприклад: «Кобзар. Вступна стаття В. Корняка. Х., вид-во «Книгоспілка», (1927). 270 стор.» Але ось під тим же самим роком про Шевченка такий запис: «Повне зібрання творів. Х., ДВУ, 1927-29. Т. 4. Щоденні записки (Журнал). 1927. XL + 788 стор.» Читача здивує, що означають ті ХІ стор. Заглянувши в «Систематичний каталог видань ВУАН» (1931), він знайде там це саме видання з записом: «Редакція й вступне слово С. Єфремова» (стор. 105).

Виглядає, що в бібліографічному словнику засадничо ім'я Єфремова заборонено згадувати. Але яка ж це бібліографія?

Але хай би вже так було з Єфремовим. Коли ж промовчаних авторів ціла купа.

Сергій Козуб (нар. 1897, у 1930-их рр. ліквідований), виходить, теж не писав праць про М. Коцюбинського («Ранній Коцюбинський»,

1927, «Рід Коцюбинського і його дитячі роки», 1928).

Чимось невгодні партії письменники промовчани, наче їх не було. Немає Володимира Леонтовича, Максима Славинського. Люди покоління Людмили Старицької-Черняхівської (А. Кримський, М. Вороний, О. Кобилянська) віднесені в число дорадянських письменників. Отже й вона мусіла бути в третьому томі. Але — нема. Нема Володимира Винниченка і ще багатьох інших. Таки й вийшла Ленінова «стрижня».

Упорядники словника все ж лишили собі фірточку, через яку ніби можна втекти, написавши зразу після цитованих слів Леніна:

«Однак літературне життя попередніх віків і бурхливий розвиток сучасного літературного і літературознавчого життя нагромадили таку колосальну кількість фактів, що стежити за ними стає все важче й важче».

Це то правда. Тільки ж у випадкові, наприклад, Єфремова вони занадто пильно стежили за фактами, щоб ім'я цього літературознавця не прорвалося бодай один раз на сторінки їхнього видання.

Як видно, видання дальших двох томів (радянська література) загальмувалося. Очевидно, вони тут мають ще більше труднощів, ніж з Єфремовим. Так-сяк можна впоратися з укладанням бібліографії тих письменників, що були замордовані й тепер реабілітовані. Але як бути з тими, кого реабілітаційна ласка оминула: М. Хвильовий, К. Буревій, Є. Черняк, В. Юринєць і скільки ж ще інших? Чи так і проминути, ніби їх в українській літературі не було? Над цим довго битимуться, і сподіватися на появу двох останніх томів словника важко.

Взагалі ж праця укладена в цей словник велика. Тільки ж підстрижене літературознавство вдовольється відповідно підстриженою бібліографією. А на справжній словник українських письменників треба ще чекати догідного часу.

І. КОШЕЛІВЕЦЬ

Про «Кам'яні луни» Вадима Лесича

В останній збірці Вадима Лесича «Кам'яні луни» (що появилися 1964 року у видавництві ОЧСУ в дуже елегантному технічному оформленні) і духовий, і поетичний світи автора в основному ті ж самі, що в попередніх його збірках. Явище це закономірне, бо не можна чекати між одною збіркою і наступною фундаментальних змін, чи то в напрямку зростання, чи спадання; не можна тому, що маємо справу з творчим процесом, і початок нової збірки існує і твориться тоді, коли попередня збірка лежить і чекає в друкарні. В духовій площині В. Лесича помітна тільки інтенсифікація почуття самотності людини, —

Вереси в перехрестях,
Тернова ніч в ялівцях:
відсвіт гіркого прищестя
і самота без кінця, —

і мовчанки всього існуючого навколо неї; багато місця посідає в збірці також проблема людської обмеженості, і щире розуміння поета до цієї обмеженості; як і перед тим, хвилює питання мети людського існування. Сучасну цивілізацію поет приймає як омертвіння («На нарах полиць — революція, хоч їй не пора тут, — і марами циферної трупи...»), як загибель ніжного, глибокого, безсловесного зв'язку людини з людиною.

Далеко помітніша і фундаментальніша, на нашу думку, зміна зайшла в чисто мистецькій площині творчості Вадима Лесича. Щоб пластичніше показати цю зміну, накреслимо спрощену перспективу формування Лесича, як поета. Не торкаючися експериментальної вартості ранньої, довоєнної творчості поета (просто з браку достатніх матеріалів), ствердимо тільки, що на формування його мали вплив дві основні течії: традиційна, яка домінувала і акцентувалася в тодішній Галичині, після ліквідації неоклясиків на східних землях; і модерністична (якщо таким загальною окреслимо процес західноєвропейської та південно- і північноамериканської пое-

зії від кінця 19 століття по сьогодні), з якою Лесич мав і має близькі стосунки.

У психіці людини минуле, сучасне і навіть майбутнє (тобто те, що родиться несвідомо і спонтанно сьогодні, а посідає основне місце в майбутньому) живуть і виявляються одночасно, — тож і ці дві течії, перша — старша, друга — молодша, жили поруч у творчості Лесича і вимагали вияву і місця. Співдія цих двох напрямів ще дуже помітна навіть у збірці «Крейдяне коло», — як приклад першого:

Ось блиснули риби
над хлюскотом хвиль...
Деь голосом хриплим
собака завив...

Як приклад безперечної домінації другого напрямку:

Вибубнюють і виплескують ідолів і
табу.
Вигойдують бедрами кукли живих
новородків.
І ночі бредуть, і дні — як обух,
важенні, кошлаті й короткі.

І, врешті, виключний вияв модерного напрямку в поезії «Гарлем»:

Із брам і ущелин хватають
чорним полум'ям рук. Загортають
в лобашну і трепітну слизькість губ
і у випуклий вигиб задів.

Але навіть у цьому самому вірші в основному традиційні елементи поетики пролазять і вимагають уваги:

Є свої Мадонни,
і свої ікони,
свої нонни, свої бонни,
свої Мони
Лізи.

Немає сумніву, що такий традиційний гротеск гармонізує з першою модерністичною частиною «Гарлему», але теж немає сумніву, що оті модерні Лесичеві рядки діють сильніше і мистецьки, і емоційно. І цю цю в останній збірці «Кам'яні луни», особливо в багатомовному розділі

«Народження ораторії», можна вже говорити про стилістичну синтезу в Вадима Лесича, про дозрівання його власної поетичної мови, строгої в своїй композиції, віддекоративленої від всякої барокової орнаментации, спрощеної до найсуттєвішого, де навіть метафора вживається **скуп**, тільки як рихтування в архітектурі вірша.

Як ми згадували, силою законів людської психіки немає різких зламів у процесі творчості (хіба тільки після психічної катастрофи), тож і в збірці «Кам'яні луни» традиційні елементи мають своє місце і своє призначення. Тут більшість з них виділена окремим розділом «Присмеркові інтерлюдії», який являється переходом від «Крейдяного кола» до «Народження ораторії». Виглядає, ніби поезії «Присмеркових інтерлюдій» творені під час відпруження, коли слабшає строгий контроль і попередні мотиви, як спомини, вертаються назад:

..... Мимолетний відсвіт
вільх і верболозів —
крізь мряку пам'яті сивіє,
мерехтить.

Але в них емоційна наснаженість, характерна всій творчості Лесича, ні в якому разі не слабшає:

І біле дівча, що всміхається дивно
до тебе
плякатом обличчя, пластами плечей
— це примха така, без причини й
потреби,
щоб ти — самоту відчував ще гостріше,
ще більш боляче.

Як ми зазначили, цей розділ є тільки сполучником між двома збірками, він не є ні живчиком, ні серцем збірки в будь-якому відношенні. Вартість його радше функційна. «Народження ораторії» починається поезією «Квартет із реквієм», заключна частина якої може послужити як приклад того дозрілого, на повну скалку виявленого стилю В. Лесича:

Тепер ти є там,
куди я не сягаю навіть болям,
куди я мислю безсилий сягнути,

куди спрямовує нас живих —
лиш магнетна стрілка серця,
що втікає від самоти і дочасности,
куди і мені, і снігам, і внукам моїм,
всім нащадкам моїм
прийдеться колись у покорі ступити
для ствердження вічності наших
предків...

Оголені до найсуттєвішого метафори і образи, вільна, але ритуального настрою ритміка (в повній гармонії з проблемою смерті, потойбіччя, що тривожить поета, до відносин живих з тими близькими, що відійшли), добрані прості чи «простолінійні» голосні й приголосні (без навантаження шелестівок), — творять якраз те, що слід приймати як завершений голос Лесича. При тому не можна оминати, як підтекст, емоційну напруженість, чи то ліричного порядку (куди спрямовує нас живих — лиш магнетна стрілка серця), чи інтелектуального порядку («прийдеться колись у покорі ступити для ствердження вічності наших предків»). На жаль, сама назва цієї поезії і рефрен «Вже ніколи більш» будуть асоціюватися в читача з Т. С. Еліотом; а в такій поезії, як ця, навіть ці несуттєві нюанси недотягнені варто було оминати.

Тепер можна приступити до двох чи не найкращих віршів Вадима Лесича, на нашу оцінку, і то не тільки в цій його останній збірці, але в усій його творчості. Перший — це «Епітафія на піску», де філософська застанова, лізирм і смуток над людським призначенням — перетоплені й цілком, як матеріал, підходять до лесичівського стилю:

Тривога вгрузла в піщані вежі,
я сам — собі став спогадом,
тривожним пам'ятником
із піску,
під жовтим небом.

Тут ритмічний і звуковий контроль доведений до того рівня, що, читаючи такий рядок: «Сліди від стіп в піску — розсуне вітер», читач відчуває ту тяжкість в прокладанні слідів на піску, не говорючи вже про звукову інструментацию під свист піску на пустині приголосною «с». І другий вірш — це «Христос пропа-

щик». Тому що ніяка аналіза твору не говорить так повно, як сам твір, наведемо перші дві строфи:

Колеса клепаєм лепетом,
рипом розхресть дерев'яним
— в чорній, зашчерхлій далекості
тванню туману розтанули.
І — вирекли яструбом слово.
Гайворон грав над дзвіницею,
а на дошках намальовано
з пам'яті стерті обличчя.

В цій поезії, крім метафори, сильної домінуючої ритміки, метафізичного підтексту, — пластично задемонстровано ще одну властивість творчості Лесича: добірний словник. Окремого розгляду вимагало б римунвання Лесича (старший — незавершений, поволокою — переполоскує, тілами — переламано, тиші — ближ-

чою, дерев'яним — розтанули і ін.), його звукопис («Не розгадати, що за полудою: полум'я полинів, виплески плавнів, плач полонянок?», або «же-желем ржавим — Розпяття») і його метафори. Але це вже проблема окремої монографії.

На самому кінці збірки окремо виділений вірш «Смерть Шевченка». Вірш цей соціального, ужиткового характеру і мистецькій аналізі не підлягає. Можна тільки дискутувати, чи потрібні такого роду вірші. Бо вони звичайно виходять слабо. Вийшов вірш Шевченкові слабше в Лесича, вийшов слабше в Драча і зовсім бездарно в багатьох інших, що писали з цієї нагоди. Зрештою, така словесна метушня Шевченкові нічого не допоможе.

Богдан БОЙЧУК

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

У «Хроніці» — на кінці останньої шпальти

Децю понад 11-річна міністерська кар'єра Луки Х. Паламарчука, відповідального в раді міністрів УРСР за ресорт так званої «закордонної політики», закінчилася більше, ніж скромно: «у зв'язку з переходом на іншу роботу» президія верховної ради УРСР указом, датованим 12 серпня 1965, увільнила його від обов'язків міністра закордонних справ, і це повідомлення було поміщене на останній шпальті останньої сторінки «Радянської України» від 13 серпня та інших київських «республіканських» газет тієї ж дати — в рубриці «Хроніка». Так, читачі цих газет (якщо вони не читають московської «Правди» чи «Известий» або не слухають Московського радіо) ніколи не довідалися, на яку «іншу роботу» перейшов Лука Хомич. Також Київське радіо промовчало його новий дипломатичний пост.

Зате ТАРС повідомив уже 12 серпня, що президія верховної ради Радянського Союзу призначила Паламарчука надзвичайним та повноваженим послом СРСР у Марокко. Сьогодні, на жаль, важко уточнити, чи повідомлення ТАРС часово не попередило згаданий «указ» президії ВР УРСР; але знаючи практику радянського (російського) «всесоюзного керівництва», можна з найбільшою ймовірністю припустити, що Паламарчука призначили послом у Марокко раніше, ніж був підписаний у Києві відповідний «указ» про його звільнення. Іншими словами, Київ міг бути поставлений Москвою перед доконаним фактом тим більше, що на дипломатичному списку СРСР Паламарчук фігурував тільки як «надзвичайний та повноважений посол І рангу». Цей факт зумовлює не так висоту місячної заробітної

платні, як радше і передусім щабель на ієрархічній драбині державної бюрократії: бувши міністром союзної республіки, він протокольно слідував за заступниками міністра закордонних справ СРСР.

Треба згадати ще один деталь, досить важливий у скандальній для УРСР (як «суверенної радянської держави») афері Паламарчука. Його відставка мала місце саме точно напередодні прибуття в Київ турецької делегації на чолі з прем'єром Урґюплю, яка після закінчення дипломатичних переговорів у Москві офіційно відвідала також столицю України. У Москві турки напевно в останню хвилину довідалися про обставини відставки Паламарчука і, мабуть, були не мало здивовані, що Москва аж так безпардонно диспонує міністерськими постами в союзних республіках, що не звертає навіть уваги на те, яке враження може викликати таке диспонування в очах чужинецьких політиків. А, може, йшлося передусім про те, щоб власне туркам, як сусідам України, продемонструвати всю низькопробну маловартість міністерства закордонних справ УРСР. Можна ж було почекаати принаймні декілька днів з новим дипломатичним призначенням для Паламарчука, тобто вже після того, як він офіційно потиснув би туркам руки на Бориспільському аеродромі і обмінявся б з ними загальними чемностями та пропагандистськими фразами про «економічне та культурне будівництво республіки».

Але справа відставки Паламарчука не єдиний епізод на київській вулиці Карла Лібкнехта. У березні був відставлений заступник міністра закордонних справ УРСР Сергій Олександрович Сліпченко і переведений на пост амбасадора СРСР в африканській республіці Замбія («Правда» від 4. 3. 1965). До речі, він є першим радянським амбасадором в цій державі. І знову треба підкреслити, що читачі київських «республіканських» газет так і не довідалися про це переміщення, бо досі не було в них найменшої згадки про таку зміну. Лише в «Радянській Україні» від 14 серпня в репортажі про прибуття Урґюплю в Київ сказано,

що між тими, які вітали турецьку делегацію на аеродромі, був також Анатолій С. Кисіль, титулований там як заступник міністра закордонних справ УРСР. Він, колишній постійний представник Української РСР при ЮНЕСКО, фактично виконує тепер обов'язки міністра. З середини серпня УРСР не посідає міністра закордонних справ. Це — щось гірше та образливіше, ніж звичайна аномалія. Дехто на еміґрації може затирати руки з цього приводу, бо, мовляв, такий стан якнайвиразніше з'ясовує маріонетковий характер київського уряду та його холуйське вислужництво перед Москвою. Але справа не в маріонетковості та холуйстві, для доведення яких не потрібні були аж скандальні афери навколо «звільнень» Паламарчука та Сліпченка, а в тому, що російський імперіальний центр у своєму великодержавному шовінізмі не рахується навіть із сповідними формальностями і не респектує зокрема тих норм, які сам установив. Отож бити треба не по «вислужництву землячків з рабською кокардою на лобі», а по безмежній нахабності звироднілих російських імперіалістів та колонізаторів.

І ще один факт. Донедавна начальником протокольно-консульського відділу МЗС УРСР фігурував В. М. Ціба, призначений на цей пост на початку березня 1957 року. Тепер він кудись зник і «виконуючим обов'язки начальника» цього відділу став І. Д. Шевченко. Тільки випадково можна було довідатися про це, коли в Запоріжжі вітали та приймали бірманську делегацію на чолі з прем'єром генералом Не Віном, яка поверталася з Москви («Радянська Україна» від 18. 9. 1965).

Виникає питання: що властиво сталося в будинку ч. 15 на київській вулиці Карла Лібкнехта, де приміщене міністерство закордонних справ (МЗС УРСР)? Широко закрощена чистка? Чи рутиновані дипломатичні переміщення, щось у роді звичайного «ревірману»?

Не легко дати відповідь на ці питання, бо немає якихось докладніших даних, і ці справи оповиті серпанком публіцистичної таємничості. Існують дві гіпотетичні можливості:

або «група Паламарчука» вимагала «дальшого поширення суверенних прав республіки» в ділянці власної закордонної політики, або ця «група» мусіла відійти під тиском молодих сил у МЗС УРСР, які, мабуть, не задоволені дотеперішньою практикою, здійснюваною Паламарчуком та його поплічниками, — практикою, що звела МЗС УРСР до ролі підручного відомства союзно-республіканського міністерства в Москві.

На нашу думку, перша (тільки теоретична) можливість відпадає цілковито. Хто стежив за діяльністю Луки Хомича та пильно аналізував його виступи на форумі Об'єднаних Націй, той аж ніяк не може брати першої можливості до уваги. Всі його промови були менше або більше зручними плягіятами промов Громика, Зоріна, Кузнецова чи Федоренка. Можливо, примусовими плягіятами, зумовленими примусовою ситуацією. Якщо в цьому контексті пригадати виступи Дмитра Захаровича Мануїльського в перші роки його міністерування (1945-49), то впадає в очі їх умовна оригінальність, яка на голову перевищувала сірину Паламарчукових копіювань промов «старших братів».

Якось ширше з'ясувати другу можливість лежить поза межами будь-якої калькуляції просто тому, що тут ідеться про велику кількість невідомих. Треба б мати цілий ряд «математичних рівнянь», щоб розв'язати цю складну задачу. А треба було її поставити, щоб серйозно замислитися і над такою можливістю, а не постійно ходити вже витоптаними стежками. Може, дальший розвиток справ з'ясує конкретність і такої можливості.

Наразі треба рахуватися з фактом, що, мабуть, проведено чистку. На це вказувало б, що досі пост міністра закордонних справ не обсаджений і що делегацію УРСР на ХХ сесію генеральної асамблеї ООН очолив один із заступників голови ради міністрів УРСР — Петро Тимофійович Тронько («Радянська Україна» від 19. 9. 65). Іншими словами, тимчасовість залишається принаймні до чергової сесії верховної ради УРСР, яку скликано на 22 жовтня. Не виключено, що саме тоді буде призна-

чений новий міністер закордонних справ УРСР — Кисіль, Тронько, а, може, й Скаба.

*

Чи варто аж так широко коментувати зміни на вулиці Карла Лібкнехта, ч. 15?

Можна б усе це поминути мовчанкою і сказати собі, що по суті цілковито не важливо і не цікаво, хто є там «хазяїном»: Корнійчук, Мануїльський, Барановський чи Паламарчук (як це було за останні 20 років). Такий підхід є також дозволений. Але чи він політичний і корисний? Треба ж таки орієнтуватися в тенденціях, які в той чи той спосіб проявляються на Україні, бо ці тенденції можуть деколи бути відгомонам чи відблиском процесів, які мають там місце. Безперечним та незмінним є прагнення російських великодержавних шовіністів в імперіальному центрі в Москві знецінити, здевальвувати вартість та значення будь-яких державних органів у союзних республіках і знизити їх до провінційних, філіяльних адміністраційних відомств. З другого боку, напевно існують тенденції, зокрема серед молодого покоління неросійських націй, щоб шкаралупу режимових формальностей і сконцептованих фікцій заповнити конкретним змістом. Між цими двома тенденціями ведеться сьогодні прохвана боротьба, наслідок якої можна сьогодні характеризувати спортовим окресленням «внучію». Але «завтра» може бути інакше: молодше покоління може посісти вигідніші для себе вихідні позиції. Немає жодних підстав бути песимістом, хоч окремі факти не кожного наструюють оптимістично. Все ж таки всі справи належить оцінювати в їхніх реальних вимірах.

Чистка чи персональні переміщення в системі МЗС УРСР, які засвідчили промовисто недвозначну залежність київських адміністративних органів від московського імперіального центру, мали місце саме в період, коли сусіди України — Румунія та Польща — явно продемонстрували прагнення бути якнайменше залежними від Москви.

Масмо на увазі промову Ніколає Чавшеску, генерального секретаря

ЦК Румунської комуністичної партії, на «митингу дружби» в Кремлівському палаці з'їздів, який відбувся 10 вересня, і факт, що Брежнєв був примушений відвідати Гомулку в Польщі (11-12 вересня), а не навпаки, як це звичайно бувало в добу Сталіна чи Хрущова. З промови Н. Чавшеску, текст якої в цілому надрукований у «Радянській Україні» від 11 вересня, зачитуємо тільки такі речення:

«Відомо, що в капіталістичному світі відносини між державами ґрунтуються на нерівності, економічній і політичній залежності. Деякі сучасні космополітичні теорії намагаються поширювати думку, що нації закінчили свою історичну ролю, віджили свій вік, що виникла необхідність їх інтегрувати в наддержавні організації».

(Наш коментар: Це речення можна застосувати також і до «соціалістичного світу», зокрема до «співдружності радянських народів»; Чавшеску в цій формі різко засудив теорію про «злиття націй», назвавши її «космополітичною» та «капіталістичною», що для російсько-більшовицьких вух прозвучало не надто приємно).

«Відносини в рамках соціалістичної системи покликані забезпечити розвиток і розквіт кожної соціалістичної держави, кожної соціалістичної нації, братерське співробітництво між рівноправними соціалістичними націями... Відомо, що різноманітність економічних, політичних, соціальних і національних умов, історичні особливості і різні стадії розвитку соціалістичних країн породжують відмінності у формах будівництва соціалізму, в методах організації економіки і громадського життя».

... «Румунська комуністична партія керується принципами незалежності, рівноправності і невтручання у внутрішні справи, поважання права кожної партії самій приймати рішення про свою політику і практичну діяльність».

... «Румунія розвиває відносини співробітництва з усіма країнами незалежно від їх соціального ладу. Наша країна вважає, що єдиною основою, на якій можна будувати

нормальні відносини між державами, є додержання суверенітету і національної незалежності, рівноправності, невтручання у внутрішні справи, взаємна вигода. Міжнародне співробітництво і мир несумісні з будь-яким порушенням священного права кожного народу розпоряджатися своєю долею, самому обирати свій шлях політичного, економічного і соціального розвитку відповідно до своєї волі та інтересів».

Здається, що якби так заговорив хтось із молодших керівників КП України, що прийшов би на зміну Шелестові, Казанцеві та Соболеві (а така зміна напевно прийде!), то становище України було б тоді набагато краще, ніж воно є сьогодні. Тоді перший секретар ЦК КПУ не мусів би на кожний поклик поспішати в Москву за інструкціями, а «на його запрошення» (як це було тепер у випадку з Гомулкою) якийсь майбутній російський «Брежнєв» мусів би подорожувати на Україну, щоб там «провести дружні розмови з питання дальшого розвитку і поглиблення співробітництва між УРСР і РФСР... і обговорити широке коло питань міжнародної політики» (відповідно скорегована цитата офіційного повідомлення, надрукованого в «Радянській Україні» від 14 вересня). З другого боку, такий український виступ російські великодержавні шовіністи з ЦК КПРС напевно нап'ямували б як «вияв українського буржуазного націоналізму».

Дехто може сказати, що так висловлена думка є «орієнтацією на український тітоїзм» чи «гомулкізм» або «чавшескуїзм». Можна і в цей спосіб заступати «політику» одного африканського птаха-бігуна і «ховати голову в пісок ілюзій». Але це тільки одно з так званих «менших лих». «Більшим лихом» є факт, що цитовані погляди Н. Чавшеску дуже неприємно звучать для вух сучасних київських промінтів. Можна йти в заклад, що вони промови генерального секретаря ЦК РКП ні в московській «Правді», ні тим менше в «Радянській Україні» не читали. А шкода, бо ця промова допомогла б їм побачити власне обличчя в дзеркалі російсько-імперіальної діалектики

В. П. СТАХІВ

Голос у справі в'єтнамської війни

Мені довелося докинути слово до великої дискусії, яка під цю пору точиться в Америці навколо питання В'єтнамської війни. Нижче подаю в українському перекладі текст листа, що його я надіслав до філадельфійського щоденника The Evening Bulletin. Лист був надрукований з деякими редакційними скороченнями в числі газети від 10 квітня 1965. Ці самі думки лягли й в основу мого виступу на прилюдній дискусії, що відбулася 10 травня ц. р. на форумі Брін Маур Коледжу під Філадельфією. Минулого академічного року я читав у цій школі курс історії Росії як лектор-гість. Моїм опонентом був проф. Річард В. ДюВофф, який критикував американську політику у В'єтнамі, тим часом як я її боронив.

I. Л.-Р.

Багато визначних членів американської академічної спільноти в останній час прилюдно висловили свій протест проти участі Сполучених Штатів у В'єтнамській війні. Хочу з'ясувати причини, чому я вважаю їхню позицію за помилкову.

Уже ряд літ міжнародна ситуація здетермінована ідеєю «мирного співіснування». Це, очевидно, не перечить тому, що між західним та комуністичним таборами продовжується зтягнене змагання немілітарними — політичними й економічними — засобами. Але передумовою мирного співіснування є стабілізація кордонів, що відділяють «два світи», та мовчазне порозуміння щодо того, що обидві сторони зрікаються намагає розширювати сфери своїх володінь військовою силою. Сполучені Штати льояльно дотримувалися цієї неписаної умови. Америка не дала мілітарної допомоги угорському повстанню 1956 року, бо вона рахувалася з приналежністю Угорщини до комуністичного блоку.

Американська політика у В'єтнамі у своїй суті консервативна: во-

на має за ціль збереження існуючої рівноваги сил. В'єтконгські партизани, що їх підтримує комуністичний уряд Північного В'єтнаму, хочуть похитнути цю рівновагу та, вдаючися до засобів насильства й терору, намагаються посунути вперед граніцю комуністичного світу. Сполучені Штати мають безперечне право і, я переконаний, навіть обов'язок на силу давати відсіч силою.

Ми не сміємо забувати й про виняткову стратегічну вагу в'єтнамського простору. Коли Японія в 1940 році окупувала ту країну, що тоді була відома під іменем «Французького Індокитаю», це стало прелюдією до завоювання цілої Південно-Східної Азії. Годі сумніватися в тому, що коли б Америка сьогодні вийшла з Південного В'єтнаму, слідом за ним Таїланд, Бірма, Малайзія й решта тієї частини світу у скорому часі опинилася б у комуністичних руках.

Деякі критики сучасної американської політики керуються радше моральними, ніж стратегічними і політичними аргументами. Вони кажуть, що в'єтнамський конфлікт є по своїй природі громадянською війною, що в неї Сполученим Штатам нема ніякого діла втручатися. В'єтнамський народ має природне право на самовизначення, навіть коли б це здійснювалося в формах, що для Америки небажані.

Відповідь на цей аргумент проста. Сполучені Штати напевне не мали б застерезень проти такого впорядкування міжнародних відносин, що згідно з ним усім народам світу була б дана можливість вільно вибрати свої уряди та соціальний устрій, що під ним вони воліли б жити, без уваги на будь-які силові чи ідеологічні бльоки. Але як довго комуністична Росія та комуністичний Китай відмовляють права на самовизначення своїм чисельним підвладним націям, нема ніякої підстави, щоб комуністичні турботи щодо самовизначення сприймати за їх номінальну вартість. Комуністи, як раніше нацисти, користуються га-

слов самовизначення, коли воно слухається їхнім цілям, і зневажають його на ділі, коли воно перечить їхнім інтересам. Наприклад, народам Тибету й Литви теж належить право на самовизначення; але якось нікого не хвилює питання їхніх національних прав чи навіть просто їхнього фізичного збереження.

Ми розуміємо, що народ, який упав жертвою штучного поділу, — як це сталося у В'єтнамі, — прагнимо до відновлення своєї єдності. Проте навіть слушних національних домагань не вільно здійснювати засобами, які загрожують світовому мирові. Поділ Німеччини теж є злом та несправедливістю, але чейже Америка не дозволила б на те, щоб Німецька Федеральна Республіка — в ім'я «національного возз'єднання» — дозволяла собі дій військовою агресією та субверсією супроти комуністичної Східної Німеччини. Але деякі американські «моралісти» застосовують тут дивовижне подвійне мірило. Вони дуже скорі до того, щоб засуджувати дійсні або уявні лихі вчинки, що їх поповнила їхня власна сторона; зате вони послідовно заплівають очі на всі мерзотні діла, що їх чинять тоталітарні напасники.

Але чи дійсно відповідає правді, що народ Південного В'єтнаму так гаряче бажає жити під комуністичним режимом? Чи не зустрічаємо тут радше черговий приклад того, як фанатична меншість, що у своїй роботі сполучає тероризм з несамовитістю пропагандою, зуміла створити

ілюзію, що вона пливе з непере-можливою «хвилею майбутнього»? Аж надто ясна річ, що антикомуністичні кола Південного В'єтнаму не зуміли досі збудувати стабільного та популярного уряду. Але саме їхні фракційні усобиці доводять, що їхнє суспільство є досі плюралістичним, а не тоталітарним. Виглядає на те, що головною ціллю партизанів В'єтконгу є так розхитати життя у країні (ціною велетенських страждань для їхнього власного народу), щоб перешкодити кристалізації життєздатної та привабливої альтернативи до комунізму. Скріплюючи опір проти комуністичних намагань захопити владу, Сполучені Штати не тільки захищають свої власні законні інтереси, але також тримають відкритим шлях до кращого майбутнього для в'єтнамського народу.

Автор цього листа, що є натуралізованим американським громадянином, голосував у 1964 році на виборчий список Демократичної партії. Я керувався переконанням, що тільки соціально прогресивна Америка буде спроможна здійснити своє покликання як провідниця вільного людства. Я почуваю, що моє довір'я виправдалося. Той самий творчий дух, що служить дороговказом сучасному урядові в його знаменитих досягненнях в області домашньої політики, також дає надхнення до рішучого опору комуністичній агресії за кордоном.

Іван ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ

Вимова і правопис у радіомовленні

У радіомовленні використовуються всі стилі і майже всі жанрові форми рідної мови як усної, так і письмової. Особливістю мови радіомовлення є органічне поєднання усної і письмової мови. Вони кінце мусять бути в органічному зв'язку, бо ж здебільшого радіомовлення провадиться шляхом читання заздалегідь приготованого писаного тексту.

Інакше кажучи, тут мова йде про

поєднання вимови (усного читання) і правопису (письмового читання). Постає питання про плекання норми літературної вимови, яка не завжди спадається з правописними нормами. Радіослухачі цікавляться не тільки матеріалом радіовисилань, але й засобами, майстерністю мови дикторів, які передають ці матеріали через радіо. Добрий диктор — це той же мистець, майстер слова, який

говорить через радіо доброю літературною мовою. Щоб стати добрим диктором, треба довго готуватись, пройти довгу практику дикторської праці, як і взагалі кожний мистець театральної сцени. Це може ствердити кожний, хто слухає радіовисилання — чи літературне, чи історичне, чи якогось іншого жанру.

І тут постає проблема перед диктором ще іншого характеру: як читати текст радіомовлення? Чи читати його так, як написано, чи — політературному, згідно з правилами літературної вимови? На цьому ґрунті навіть виникають непорозуміння між дикторами і редакторами тексту. В одній установі радіомовлення вперто обстоювався деякими дикторами принцип, що треба читати так, як написано, не зважаючи на те, що українська літературна вимова не завжди буває тожочною з правописом: український правопис побудований на фонетичній, морфологічній засадах, а іноді в окремих моментах і на історичній засаді. В зв'язку з цим не можна додержуватись точною вимови написаного.

Наприклад, українське ненаголошене е вимовляється близько до ж (ве[и]сна, се[и]ло). Така його літературна вимова, і помилкою буде, коли е вимовляти так, як написано (всна, село). Така вимова різатиме вухо слухача. Іноді під впливом російської вимови порушується вимова українських дзвінких приголосних: фчора (зам.: вчора), сніх (зам.: сніг), доріх (зам.: доріг) і т. д. Порушується нормативна вимова л перед е особливо в словах іншомовного походження м'якою вимовою, замість середньої: лекція (зам.: лекція), телефон (зам.: телефон), електрика (зам.: електрика) і т. д.

Отже, всі ортоепічні викривлення дуже неприємні тим, що вони порушують природну мелодію літературної мови, її звукову гармонію.

Звідси випливають великі обов'язки, які покладаються на диктора: вивчити добре курс української ортоепії, бо вимова часто розходиться з правописом, і на цьому ґрунті можуть траплятися помилки. Хоч ми не маємо ще спеціального підручника для дикторів, але все ж деякі елементи літературної вимови по-

дають граматики української мови. Крім того, диктор конче мусить знати засади українського правопису, тобто знати, на яких засадах пишеться те чи інше слово — фонетичних, морфологічних чи історичних. Наприклад, слова: сік (він п'є овочевий сік) і сик (він сик дрова) мають різницю у вимові звука с — перший вимовляється твердо, другий — м'яко. Ця вимова побудована на історичній засаді правопису. Або: ліз (лоза) і лізь (лізти < л'вз-), дій (доїти) і дій (діяти < д'в-) і т. д. Всі ці нібито дрібниці треба знати. Треба знати граматику і навіть деякі елементи історії мови, які допомагають уникати труднощів у вимові.

Таким чином, диктор, як і кожний мистець художнього слова, має бути господарем тексту, який він має читати, а не сліпо дотримуватись правопису в читанні тексту. Мова його має бути живою, а не мовою механічного читання. Треба не тільки добре вчитатись у текст, але й продумати все, що треба говорити через радіо.

Другим важливим і неодмінним чинником правильної вимови є літературний наголос, тобто наголос, який є нормою літературної вимови. Неправильно наголошене слово в радіомовленні неприємно вражає слухача, зменшує ефект читання і повагу до диктора. Тому редактори радіомовлень повинні самі добре знати літературний наголос і слідкувати за тим, щоб кожний диктор перед тим, як іти до мікрофона, добре перевіряв правильність наголосу попереднім читанням тексту. Правильний наголос — це найбільша проблема наших радіомовлень. Навіть добрий диктор може іноді помилитися в наголосі, вимовивши те чи інше слово за традицією якоїсь говірки чи діалекту.

Так, наприклад, мова радіомовлення «Радіо-Канада» з Монреалю взагалі правильна, але в окремих моментах трапляються помилки в наголосі. Нам доводилось чути вимову прізвища покійного скульптора Архипенка з наголосом на суфіксі (Архипенко), і то підряд кілька разів, очевидно, під впливом інших прізвищ з таким наголосом (Шевченко, Довженко), про яких у про-

грамі також ішла мова: Шевченко, Довженко, Архипенко. В тій самій програмі доводилось чути такий прикрий наголос, як: в письменстві (зам.: в письменстві), за закритими дверми (зам.: дверима), полагоджєннє (зам.: полагоджєннє, полагодити). А в програмі за 12. II. 1965 були такі неправильні наголоси: наказ (зам.: наказ), задовольнити (зам.: задовольнити), заохотити (зам.: заохотити), живцем (зам.: живцем).

Можна зробити висновок, що наше радіомовлення потребує ще пильної уваги з боку працівників радіо та допомоги мовознавців. Тому не мають слухності заяви деяких працівників радіо, що, мовляв, усі вже

знають українську мову, всі є філологами і не потребують допомоги мовознавців. Такі заяви діють тільки на шкоду радіомовленню, яке мусять бути зразковим для слухачів. Тому не дивно, що така тенденція позначилась і на мові: «...зударились дві залізниці» (зам.: два потяги), «Португалія має дві з половиною тисяч вояків» (зам.: тисячі). І тут вся відповідальність падає не тільки на дикторів, але й на редакторів, які мусять мати філологічну освіту, як неодміннішу передумову чистоти і правильності радіомовлення.

П. КОВАЛІВ

Правопис як засіб нормування літературної мови

Правопис — це одна з дуже важливих ділянок у боротьбі за культуру мови. Але до питання правопису треба підходити обережно. Не можна вбачати суть розвитку української літературної мови тільки в одній правописі, зводячи всі явища мови до суто правописних моментів. І, навпаки, не можна занадто вже ігнорувати правила правопису там, де нормативність письма конче потрібна. Ось що писав з цього приводу наш учений Степан Смаль-Стоцький: «Літературна мова — це живий соціальний продукт для загальної виміни думок, для взаємного порозуміння, а правопис — це тільки її одяг. Кравці, покликані до того, щоб вшити цю одяг, впорядкувати правопис для української літературної мови, повинні показати своє велике уміння, свій мистецький хист і смак, щоб по їх роботі ніхто не сказав, що якісь партачі полатяки займалися таким ділом».

Образне порівняння правопису з одягом, шитою майстрами свого діла, порівняння дуже влучне і заслуговує на увагу, що справді правопис — це не що інше, як один із важливих засобів нормування літературної мови, вироблений добрими майстрами, кваліфікованими знавцями рідної мови, її історії та діалектних особливостей.

Правопис — це нормативний засіб зробити літературну мову однаково

всім зрозумілою, як виправдання гасла: «Для одного народу — один правопис». Визначивши правопис як нормативний чинник, ми однак застерігаємо проти ототожнення правопису з мовою. Правопис — не мова, а зовнішня форма мови, що нею ми регулюємо письмо, робимо його всезагальним, національним.

Василь Сімович колись у своїй «Граматичі» писав: «Не може так бути, щоб кожний писав собі, як йому завгодно, по впадоби. Як усяди, так і в такі дрібниці, як правопис, мусять бути дисципліна, мусять бути хтось такий, що його голосу повинні всі слухати». А далі він пише: «А що це річ науки, який правопис для мови найкращий, то тут одиницький, хто має слово, то тільки вчені люди, які цією справою займаються».

Треба прикласти всіх сил, щоб упорядкувати ті розбіжності, які бувають ще в нормах мови і правопису і що можуть викликати в зовнішньому світі неправдиве уявлення про українську мову взагалі, як уже вироблену культурну мову української нації.

Що дійсно деяка розбіжність у нормах української літературної мови може викликати у чужинця невірне уявлення про українську мову як уже вироблену систему, свідчить один цікавий факт, що його подає Г. Наконечна в «Сучасній Ук-

раїні» (Мюнхен, 1953, ч. 9).

У статті «Одна чи дві українські мови» вона згадує про те, як, обороняючи права української мови в німецьких університетах, вона в цій справі мала листування з одним німецьким славістом, доставши від нього між іншим таку відповідь: «Що російську мову, а не українську, треба вивчати в німецьких школах, це ясно, як на долоні. Росіяни мають величезну літературу, що обіймає всі ділянки. Українці не посідають такої, а з кількох українських наукових праць можна тільки дивуватись, як невироблена ще українська літературна мова. Наприклад, у випадках Української Академії Наук можна знайти на одній сторінці різні назви на той самий місяць. На мою думку, немає одного українського народу, а є два українські народи».

Звичайно, наявність кількох назв для одного поняття — це ще не ознака невиробленості літературної мови, і Г. Наконечна влучно відповіла німецькому славістові, навівши аналогічні факти з німецької мови. Але для нас знаменним є самий факт, що його навела Г. Наконечна.

Вона вказує й на другий разючий факт, що на бажання авторів редактори часописів іноді зберігають особливості їх мови і навіть правопису. На жаль, такі факти трапляються не раз: замість виправити мову й правопис, наші редактори друкують праці без виправлення. Яскравим прикладом може служити видання книжки А. Княжинського «Дух нації» (Нью-Йорк, 1959) у виданні НТШ, з серії «Бібліотека Українознавства», що вийшла зовсім без мовної редакції в такому вигляді, в якому вона не повинна була вийти.

Але ми маємо ще й інші факти, коли часописи не дотримуються, і то свідомо, єдиного правопису, порушуючи ту «дисципліну», що про неї писав Василь Сімович. Ось кілька прикладів.

Почнемо з апострофа. Деякі редактори газет свідомо обминають апостроф. Наприклад, без апострофа пишуть газети: «Народне Слово» (ім'я, обов'язок, пам'яті), «Америка» (зізд, мясо, навяжемо), «Ук-

раїнський Голос» (обеднання, вязниця). А в деяких іншомовних словах апостроф замінюється літерою і: премієр.

Так само треба писати роздільно, з ь і розділкою слово: Нью-Йорк, а не: Нью Йорк («Свобода»). Подібно пишемо: Ньютон, Нью-Фандленд. Не згідно з правописом пропускають ь в словах: міліон («Народне Слово»), біліон («Свобода») і навіть: серіозний («Америка»). Неправильне вживання м'якого л в словах іншомовного походження: на галерах, канцлер («Народне Слово»), легіслятура, делегат, проблема, етимологіст та ін. («Український Голос»).

З інших порушень правила правопису вкажемо ще на такі, як: 1) написання *и* замість *і* у власних іменах: Вашингтон («Український Голос»), Смит («Українські Вісті»); 2) написання *і* замість *е* в слові **піонір** («Америка»); 3) написання *е* під наголосом замість *о*: шестий («Український Голос»); 4) написання *ж* замість *з* в словах: ріжниця, ріжний («Америка», «Український Голос»); 5) написання *і* замість *в* в слові: взаїмний, («Народне Слово»); 6) написання твердих закінчень у прикметниках, замість м'яких і навпаки: безсторонне сліdstво, попередню заяву («Український Голос»), природний (там же).

Прикре враження справляють відмінювання деяких географічних назв, які не відмінюються: «в Чикагу» («Америка»), «в Торонті», «в Мексико» («Свобода»).

А радянські мовознавці висловлюють бажання, замість сполучень **дж**, **дз** для позначення окремих фонем, запровадити окремі літери. Але які саме літери, вони не говорять. Взагалі вони рекомендують відмовитись від багатьох «традиційних правописних правил» і ґрунтуватись тільки на фонематичному і морфологічному принципах. «Розумне поєднання цих принципів, — каже А. Москаленко («Думки про сучасний правопис», «Українська мова і література в школі», 1963, ч. 2), — єдино вірний шлях, яким має йти поступове удосконалення, врегулювання, а потім і докорінна реформа нашого правопису».

В радянській пресі вже появились голоси з пропозицією поробити

«удосконалення» навіть у галузі української графіки. Ці голоси є відгомонам заяв деяких російських мовознавців, щоб викинути з російської абетки літери **я, ю, е**. З української абетки відповідно треба було б викинути чотири літери: **я, ю, е, і**. Замість них пропонують вживати: на початку складу **йа** (мойа), **йю** (мойю), **йе** (моєе), **йі** (моїі); в середині складу — **ьа** (синьа), **ью** (сьюди), **ье** (синьє).

Доцільність такої пропозиції пояснюють тим, що зменшується кількість літер в абетці, а запровадження сполучень **йа, ьо, йю, ьу...**, мовляв, спростить абетку. Це розв'яже проблему апострофа: мовляв, не буде потреби вживати його. Напр., пі-

р'я, б'є, на подвір'ї; р'яд, б'юро тощо. Тобто виходить, що там, де вживається апостроф, мав би стояти **й**, а де м'який приголосний, там — **ь** (бур'ян, бур'як).

Такі думки були висловлені на конференції з питань культури мови, що відбулась 11-15 лютого 1963 року в Києві, скликаній Київським університетом та Інститутом мовознавства. Серед завдань конференції накреслено: «Спрощення і удосконалення українського правопису». Але які то будуть спрощення і удосконалення, покаже майбутнє. Такі реформи треба вітати, якщо вони будуть побудовані на наукових основах.

П. КОВАЛІВ

Літературний фонд «Слова»

У неділю, 26 вересня, відбулась у Нью-Йорку нарада президії Об'єднання українських письменників «Слово» разом із членами комісії Літературного допомогового фонду «Слова» і з членами редакційної колегії збірника «Слово». Наряду відкрив голова «Слова» Григорій Костюк, інформуючи у вступному слові про працю об'єднання письменників за період після з'їзду письменників у грудні 1964. Найважливішим питанням наради був літературний допомоговий фонд. Згідно з ухвалою з'їзду українських письменників минулого року президія «Слова» покликала до життя на засіданні 7 лютого ц. р. комісію Літературного допомогового фонду при Об'єднанні українських письменників «Слово». Цю комісію очолює поет Святослав Гординський. У складі комісії є письменники Микола Понеділок (заступник голови), Іван Керницький (фінансовий референт) і Артем Орел (секретар). В окремих місцевостях скупчення українського населення постали місцеві комісії, в яких співпрацюють, побіч письменників, визначні громадяни. Потребу літературного допомогового фонду зрозуміли не лише письменники, але і вся наша громада. Дотеперішня праця комісії, як виходить із звідомлень С. Гординського, М. Понеділка й І. Керницького, — не зва-

жаючи на вакаційний час, — увінчалася поважним успіхом, і вартість фонду добігає півтори тисячі доларів. Заплановано велику акцію на осінній час. Літературний допомоговий фонд — це не одноразова збірка, а постійний фонд, якого завданням допомогти нашим письменникам у їхній творчій праці. Письменники зобов'язалися поповнити цей фонд своїми прибутками. Заплановано більші імпрези із виступами письменників і мистців. Постановлено виготовити списки жертводавців і проголосити їх друком. На цій нараді обговорено й план видання третього числа збірника «Слово». Заслухано пропозиції головного редактора Г. Костюка, як і членів редакційної колегії М. Шлемкевича, В. Бойчука, О. Тарнавського і Ю. Лавріненка. У діловій частині наради полагоджено ряд організаційних справ, як і обговорено деякі важливі питання письменницької творчості, що їх насвітлювали присутні на нараді письменники Докія Гуменна, Марія Струтинська, Василь Гайдарівський та інші. Участь у цій поширеній нараді президії «Слова» взяв реж. Йосип Гірняк, що недавно був відзначений званням почесного члена «Слова». Учасники наради вітали цього визначного діяча театру й автора цінних праць з діянки театрознавства.

Т.

З М І С Т

Стефан Георге. Поезії	3
Улас Самчук. На білому коні	8
А. Фейгелес. Оригінал і переклад	45
Емануїл Райс. Естетика й етика	49
Микола Лебедь. Сучасна Україна і українська визвольна політика	76
Роман Рахманний. Дума про наймолодшого брата	94
Богдан Кравців. Скрентонські джерела історика з ... Риму .	106
Критика і бібліографія. «... Без єдиного винятку» (І. Ко- шелівець) — Про «Кам'яні луни» Вадима Лесича (Богдан Бойчук)	114
Огляди, нотатки. У «Хроніці» — на кінці останньої шпальти (В. П. Стахів) — Голос у справі в'єтнамської війни (Іван Лисяк-Рудницький) — Вимова і правопис у радіомовленні (П. Ковалів) — Правопис як засіб нормування літературної мови (П. Ковалів) — Літе- ратурний фонд «Слова» (Т)	118

Адреси наших представників

Австралія: «Library & Book Supply»
16 a Prospect Street
Glensroy, W. 9, Vic.
Australien

Аргентина: Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist»)
Maza 150
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Ellashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14b
New York 25, N. Y.

Франція: M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

Дарункові пакунки з наперед опла-
ченим митом і туристичні подорожні
в усі республіки СРСР

Л І Н Д Е К С ВІДСІЛКА — ПОДОРОЖІ

1. Ви можете негайно надіслати ви-
сокоякісні радянські товари та
харчові продукти на адресу сво-
їх рідних в СРСР.
2. Ви можете послати пакунки або
з власним (відповідні ліцензії ми
виготовляємо самі), або з нашим
товаром як пакунки дарункові з
наперед оплаченим митом.
3. Ви можете переказувати гроші
через нас для вільної закупівлі у
«Внешпосилторзі».
4. Ви можете подарувати своїм рід-
ним в СРСР талони (ордери, бони)
для відпусткової подорожі в СРСР
(«путівка»).
5. Ви можете як турист подорожу-
вати по всіх республіках Радян-
ського Союзу.

Ми посідаємо договори, безпосеред-
ньо заключені з «Внешпосилторгом»
та «Інтуристом», і тому ми можемо
пропонувати Вам найвигідніші умо-
ви; отож усе через Л І Н Д Е К С !
Нове виставкове приміщення LINDEX
дає нашим Шановним Покупцям
можливість самим оглянути радян-
ські промислові вироби, що їх Ви
хочете замовити в нас.

L I N D E X — Versand — Reisen
8 München 27 — Rauchstraße 5
Tel. 48 16 27, 48 13 75, 48 20 38
Fernschreiber: 05-23175

Адреси для вplat:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

